

MILITAIRE SPECTATOR

**Militaire productie en
Neerlands welvaren**

■ Militaire autobiografieën uit Afghanistan

De *Militaire Spectator* digitaal

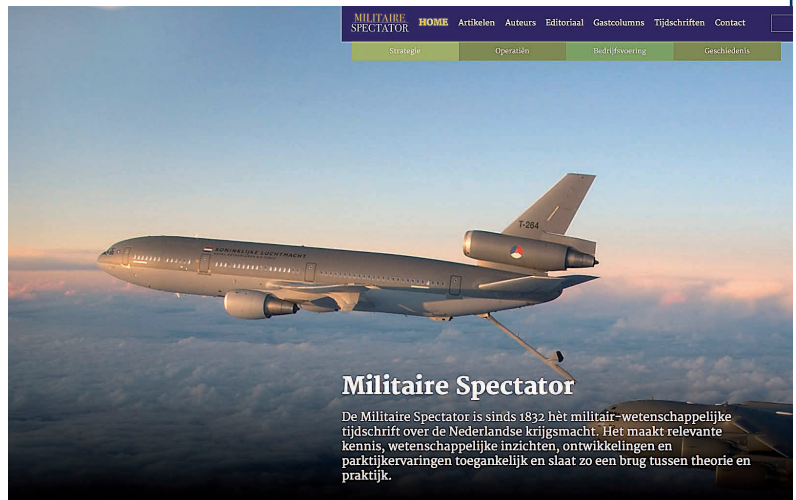
De *Militaire Spectator* verschijnt ook digitaal met een eigen website. De site www.militairespectator.nl zal uiteindelijk een portal voor de krijgswetenschappen worden.

Op de site worden de artikelen, editoria- len en columns gemakkelijk toeganke- lijk gepresenteerd. Ook bevat de site pdf-versies van artikelen uit het ge- drukte blad en een digitaal archief van eerder uitgegeven nummers.

Leden van de Koninklijke Vereniging ter Beoefening van de Krijgswetenschap blij- ven iedere maand een gedrukte versie van de *Militaire Spectator* ontvangen.

Medewerkers van Defensie die de *Militaire Spectator* tot nu toe vanwege hun rang of schaal ontvingen krijgen geen gedrukt exemplaar meer. Zij kunnen zich op de site aanmelden voor de nieuwsbrief en zo op de hoogte blijven van het uitkomen van nieuwe nummers.

De hoofdredacteur

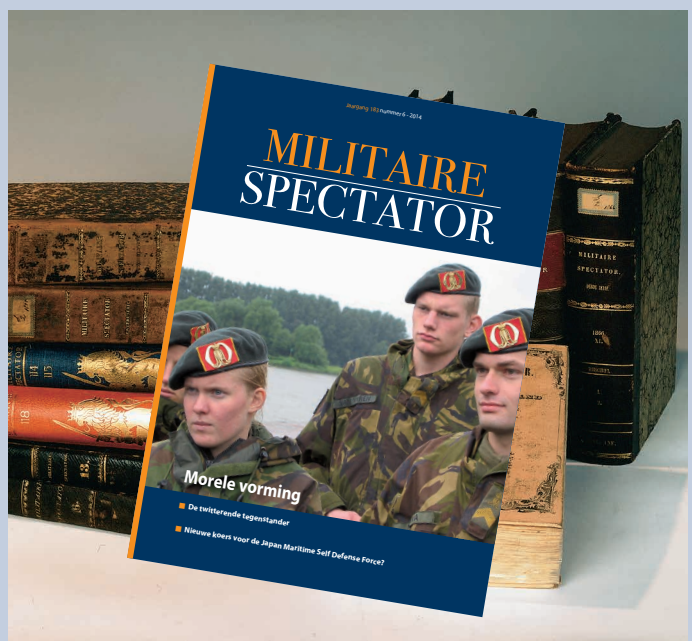

De *Militaire Spectator* is sinds 1832 het militair- wetenschappelijk tijdschrift voor en over de Nederlandse krijgsmacht. Het maakt relevante kennis, wetenschappelijke inzichten, ontwikkelingen en praktijkervaringen toe- gankelijk en slaat zo een brug tussen theorie en praktijk.

De *Militaire Spectator* stimuleert de gedachte- vorming over onderwerpen die de krijgsmacht raken en draagt zodoende bij aan de ontwikkeling van de krijgswetenschap in de breedste zin van het woord.

Op deze wijze geeft het tijdschrift inhoud aan zijn missie: het bijdragen aan de professionalisering van het defensiepersoneel en het ver- hogen van het kennisniveau van overige geïnteresseerden.

Daarmee bevordert de *Militaire Spectator* ook de dialoog tussen krijgsmacht, wetenschap en samenleving.

UITGAVE

Koninklijke Vereniging ter Beoefening van de Krijgswetenschap
www.kvbk.nl
info@kvbk.nl
www.facebook.com/kvbk nederland
twitter: @kvbk1

Secretaris en ledenadministratie

Majoor drs. D. Boissevain
D.Boissevain.01@mindef.nl

Nederlandse Defensieacademie (NLDA)
Sectie MOW

Ledenadministratie KVVK
Postbus 90002, 4800 PA Breda
ledenadministratie@kvbk.nl

REDACTIE

luitenant-generaal b.d. ir. R.G. Tieskens
(hoofdredacteur)
kapitein ter zee P. van den Berg
luitenant-kolonel Marns drs. G.F. Booij EMSD
kolonel drs. A.J.H. Bouwmeester
drs. P. Donker
brigade-generaal prof. dr. mr. P.A.L. Duchéine
cdre KLu b.d. F. Groen
kolonel ir. M.P. Groeneveld
eInt KL mr. J. van Haaster (e-outreach)
drs. P.H. Kamphuis
kolonel KLu D.J. Traas MSc
mr. drs. A. van Vark KMar
kapitein ter zee mr. N.A. Woudstra

BUREAU REDACTIE

mw. drs. A. Kool
dr. F.J.C.M. van Nijnatten
NIMH
Postbus 90701
2509 LS Den Haag
T 070 - 316 51 20 of
070 - 316 51 95
E redactiemilitairespectator@mindef.nl
www.militairespectator.nl

De Militaire Spectator is aangesloten bij de European Military Press Association

LIDMAATSCHAP

binnenland € 25,00
studenten € 17,50
buitenland € 30,00

OPMAAK EN DRUK

Drukkerij Ten Brink
ISSN 0026-3869

Nadruk verboden

Coverfoto: Doop van het patrouilleschip Holland van de Koninklijke Marine op de werf Damen Schelde Naval Shipbuilding in Vlissingen, 2010

Foto: Hollandse Hoogte, G. Til

MILITAIRE SPECTATOR

480 Militaire productie en Neerlands welvaren

E.J. de Bakker en R.J.M. Beeres

De productie van defensiematerieel in Nederland leidt onder de huidige arbeidsverhoudingen niet tot extra werkgelegenheid, omdat technische arbeidskracht wordt weggetrokken uit de civiele industrie.

492 Militaire autobiografieën uit Afghanistan

L.H.E. Kleinreesink

In hun memoires uit Afghanistan schrijft een krappe meerderheid van de militaire auteurs positief, terwijl de negatieve verhalen vooral desillusies bevatten over onder meer de zorgzaamheid van de defensieorganisatie en PTSS-ervaringen.

En verder:

Editoriaal	478
Gastcolumn	503
Meningen van anderen	504
Andere ogen	507
Tegenwicht	508
Boeken en signaleringen	510

Wie beschermt wat ons dierbaar is?

Volgend jaar maart vinden de Tweede Kamerverkiezingen plaats en dat betekent dat politieke partijen evident druk bezig zijn geweest met verkiezingsprogramma's en kandidatenlijsten. Inmiddels zijn alle programma's verschenen. Wie deze programma's bekijkt, ziet dat nationale en internationale veiligheid als twee afzonderlijke thema's worden gezien, die doorgaans in separate hoofdstukken worden behandeld. Bij nationale veiligheid is dan met name aandacht voor politie en justitie (en wordt een enkele keer de marechaussee genoemd). Op het gebied van internationale veiligheid komen Defensie, maar ook Buitenlandse Zaken en Ontwikkelings-samenwerking, aan bod.

De kunstmatige scheiding tussen interne en externe veiligheid is in de praktijk allang achterhaald

Aangezien vriend en vijand het er inmiddels over eens zijn dat interne en externe veiligheid niet los van elkaar kunnen worden gezien, maar in toenemende mate verweven raken, wekt het verbazing dat deze thema's los van elkaar behandeld worden en men hierbij ook klaarblijkelijk aan verschillende actoren denkt. Immers, wanneer problemen niet aan de bron (in conflictgebieden) worden aangepakt, zullen ze zich vanzelf verplaatsen naar onze eigen regio in de vorm van migratiestromen, grensoverschrijdende criminaliteit en terrorisme, of wellicht andere nu nog onbekende dreigingen. De kunstmatige scheiding tussen interne en externe veiligheid is in de praktijk allang

achterhaald. Defensie-eenheden worden regelmatig ingezet in het kader van de derde hoofdtak (niet alleen in de vorm van structurele taken zoals de politietaken van de Koninklijke Marechaussee, maar ook in de vorm van bijstand aan civiele autoriteiten). Eenheden van politie en andere civiele actoren participeren in militaire missies en leveren bijvoorbeeld ook gezamenlijk met militaire eenheden een bijdrage aan Frontex-operaties.

De samenwerking tussen civiele en militaire actoren vanuit het bredere veiligheidsbelang is in ons land echter allesbehalve een vanzelfsprekendheid. Dit heeft wellicht deels te maken met een pacifistische grondhouding, waardoor de inzet van militairen binnen de landsgrenzen gevoelig ligt. Buiten de landsgrenzen is daar geen sprake van en is civiel-militaire samenwerking misschien wel daardoor gemakkelijker te realiseren. Voor de samenwerking binnen Nederland is volgens goed Nederlands gebruik een ingewikkeld construct opgetuigd met een catalogus waarin capaciteiten benoemd worden, procedures om bijstand van de ene aan de andere organisatie aan te vragen, overlegstructuren, et cetera.

In de verkiezingsprogramma's worden interne en externe veiligheid en de bijbehorende actoren dus apart behandeld. Hoe zit dat bij onze eigen organisatie? Wie denkt dat Defensie zelf wel een duidelijke visie zal hebben op de samenwerking met civiele actoren, komt bedrogen uit. In de defensiebegroting voor 2017 is hierover niet meer opgenomen dan dat Defensie de intentie heeft om de samenwerking met de ministeries van Binnenlandse Zaken en Veiligheid en Justitie te verdiepen. Daarbij kan dan worden gedacht aan gezamenlijke activiteiten op het gebied van kennisopbouw en inno-

vatie, secundaire processen dus. Kortom, niet bepaald een tekst die getuigt van veel visie op dit onderwerp en dat voor een organisatie die 'Defensie beschermt wat ons dierbaar is' tot haar missie heeft gemaakt.

Deze missie impliceert een krijgsmacht die in dienst staat van het grotere geheel, namelijk 'dat wat ons dierbaar is'. Of dat nu in binnen- of buitenland is lijkt niet uit te maken. Qua missie is dit vergelijkbaar met de wijze waarop verschillende Scandinavische landen kijken naar het thema civiel-militaire samenwerking. Onder externe dreiging (vanuit Rusland) in combinatie met een schaarste aan middelen wordt daar veel meer gedacht vanuit het gezamenlijke belang. Schaarste middelen worden ofwel opgenomen in een overheidsbrede pool waarvan zowel civiele als militaire actoren gebruik kunnen maken, ofwel geconcentreerd bij een actor die ze vervolgens ter beschikking stelt aan alle betrokkenen. Civiele eenheden kunnen in geval van dreiging onder militair bevel worden geplaatst en militaire eenheden kunnen waar nodig onder civiel commando opereren.

Medewerkers worden zoveel mogelijk breed opgeleid zodat ze voor meerdere taken kunnen worden ingezet. Een concreet voorbeeld: de Finse 'Border Guard', een grensbewakingsorganisatie met militaire status (maar ondergebracht bij het ministerie van Binnenlandse Zaken) voert zowel grenstoezichtstaken als kustwachttaken uit. Personeel is opgeleid om beide taken uit te kunnen voeren. Daarnaast wordt men opgeleid voor de taken van de douane en de nationale politie (en wederzijds), zodat op kleine en/of afgelegen locaties slechts één van deze organisaties aanwezig hoeft te zijn om de taken van alle organisaties uit te voeren. Samenwerking is een vanzelfsprekendheid en

alle middelen (personeel en materieel) staan ten dienste van het algemeen (lands-)belang. Dit heeft mogelijk, naast het urgentiebesef dat men heeft als gevolg van de externe dreiging, bijgedragen aan een hoog draagvlak voor defensie in de Scandinavische landen.

De Scandinavische visie op veiligheid vormt een schril contrast met de versnippering in Nederland

De Scandinavische visie op veiligheid en de actoren binnen het veiligheidsdomein staat in schril contrast met de versnippering in Nederland op dit gebied, in ieder geval in politieke visie en regelgeving, maar ook in de praktijk. Met de verkiezingen op komst wordt de profileringsdrang binnen het veiligheidsdomein groter en buitelen organisaties over elkaar heen in hun streven de eigen positie te versterken. Dit gaat met enige regelmaat ten koste van de ander. Zeker op gebieden waar extra geld te verdelen is, waaronder het veiligheidsdomein, wordt dit pijnlijk zichtbaar.

Het zou veel krachtiger zijn als deze organisaties gezamenlijk om tafel zouden gaan, een gezamenlijke toekomstvisie zouden ontwikkelen en hun onderlinge complementariteit zouden versterken. Van een organisatie die claimt te beschermen wat ons dierbaar is, mag hierbij een voortrekkersrol verwacht worden. Dat vergt dan wel de bereidheid en het vermogen om, in het belang van Nederland, over de eigen schaduw heen te springen en een visie te ontwikkelen op het grotere geheel. ■

Militaire productie en Neerlands welvaren

De relatie tussen economie, militaire industrie en kennisinstellingen

Diverse publicaties brengen naar voren dat de inzet van industrie en kennisinstellingen voor de productie en het onderhoud van defensiematerieel niet alleen militair maar ook economisch van betekenis is voor Nederland. Argumenten die vóór de economische betekenis worden aangevoerd, zijn dat die inzet zou zorgen voor werkgelegenheid en voor innovatie. In dit artikel nemen wij beide argumenten onder de loep. Duidelijk zal worden dat militaire productie onder de huidige arbeidsverhoudingen niet leidt tot extra werkgelegenheid in Nederland; technische arbeidskracht wordt weggetrokken uit de civiele industrie. Indien innovatie leidt tot nieuwe producten of tot export is dit ook vaak het geval. Alleen wanneer innovaties betrekking hebben op de wijze waarop de productie tot stand komt lijken ze van economisch belang voor Nederland. De mate waarin deze vormen van innovatie zich voordoen is echter moeilijk te duiden.

Dr. E.J. de Bakker en prof. dr. R.J.M. Beeres*

Defensie heeft als strategie om ‘vanuit de operationele belangen en behoeften van Defensie, de Nederlandse defensie- en veiligheid gerelateerde industrie (DVI) en kennisinstellingen zo te positioneren dat zij een hoogwaardige bijdrage aan de Nederlandse veiligheid kunnen leveren’.¹ Die krachtenbundeling wordt de gouden driehoek genoemd. De Commandant der Strijdkrachten gaf als voorbeeld van de werking van deze gouden driehoek aan hoe een nieuwe tactische terreinwagen, Vector (*Versatile Expeditionary Commando Tactical Off Road*) genaamd, tot stand

Terreinwagen Vector ('Versatile Expeditionary Commando Tactical Off Road') is door de militaire industrie ontwikkeld op basis van specifieke wensen van Defensie

is gekomen.² Dit voertuig is door de militaire industrie ontwikkeld en vervaardigd op grond van de specifieke wensen van Defensie. De samenwerking binnen de gouden driehoek blijkt dus voor de krijgsmacht van waarde te zijn.

* Eric Jan de Bakker (KTZA bd) is econoom. Robert Beeres is hoogleraar defensie-economie aan de Faculteit Militaire Wetenschappen van de Nederlandse Defensie Academie.

¹ Tweede Kamer, *Defensie Industrie Strategie*, TK (2013-2014) 31125 (20) 1.

² Middendorp, T.A., *Toespraak ter gelegenheid van het NIDV-symposium*, 19 november 2015, Rotterdam.

FOTO: MCD, G. VAN ES

Nederlandse F-35's worden getest in Californië. Volgens Defensie zouden de werkzaamheden en het onderhoud aan dit type jachtvliegtuig 1.610 arbeidsplaatsen opleveren

Terechte aanname?

De vraag die we hier aan de orde willen stellen, is of die hoogwaardige bijdrage van industrie en kennisinstellingen ook economisch van betekenis is voor Nederland. De reden hiervoor is dat allerlei publicaties die economische waarde impliciet of expliciet aannemen. Zo schetste bijvoorbeeld het The Hague Centre of Strategic Studies het belang van militaire productie in Nederland (in 2012) als volgt: 'De structurele relatie tussen Defensie, R&D en industrie draagt bij aan innovatie, competitieve kracht en een gezond economisch klimaat in Nederland'.³ Bovendien geeft deze sector aan 15.000 personen werk, volgens dat bureau.

Ten aanzien van specifieke materieelprojecten worden ook economische overwegingen

gegeven. In 2004 vond de Stichting Nederland Maritiem Land dat nieuwe patrouillevaartuigen niet alleen in militair opzicht nodig waren, maar dat de bouw ook moest gebeuren om mensen in de industrie aan het werk te houden.⁴ Bij de bouw van onderzeeboten werd de economie eveneens genoemd. Dit deed de voorzitter van de Koninklijke Vereniging van Marineofficieren. Nieuwe onderzeeboten komen er volgens hem alleen als de positieve gevolgen voor de Nederlandse economie van de bouw worden benadrukt.⁵

3 The Hague Centre of Strategic Studies (HCSS), *De waarde van Defensie* (Den Haag, HCSS, 2012) 67.

4 CPB, *Economische gevolgen van korvettenaanschaf. Een welvaartseconomische analyse* (Den Haag, CPB, 2004) 45.

5 Natris, M. de., Column. In: *Marineblad* 125 (2015) (5) 3.

Ook minister van Defensie Jeanine Hennis-Plasschaert erkent het belang van werkgelegenheid en innovatie. Zij noemde dit in verband met de financiering van een zogenoemde *maintenance valley* in Woensdrecht, waar bedrijven voor het onderhoud en componentenbouw van het jachtvliegtuig type F-35 geconcentreerd zijn. Deze werkzaamheden leveren naar verwachting 1.610 arbeidsplaatsen op.⁶ Bovendien zou dit onderhoud voor miljarden euro's aan externe effecten hebben.

Die externe effecten worden veroorzaakt door *spin-off* van dat werk op de overige luchtvaart- en defensie-industrie. Ook zullen andere sectoren hiervan profiteren, zoals de auto-mobiel-, de maritieme en de machinebouw-industrie. Die invloed noemt zij *spillover*. Zij baseert zich hierbij op een analyse uit 2015 door het bureau PricewaterhouseCoopers (PwC).

Opzet artikel

Dit artikel onderzoekt de economische waarde van militaire productie voor Nederland. We zullen de woorden *product* en *productie* gebruiken voor de vervaardiging van zowel goederen als diensten. Deze kunnen zowel gemaakt zijn door kennisinstellingen, zoals TNO, als door civiele bedrijven.

Eerst gaan we kort in op die economische waarde. Vervolgens onderzoeken we het effect van extra werkgelegenheid op de Nederlandse economie door defensieopdrachten. Daarna besteden we aandacht aan wat instanties hebben geschreven over de betekenis van die werkgelegenheid en over de vraag en het aanbod van technici. Dit leidt dan tot enkele conclusies.

Vervolgens komt de economische betekenis van innovatie bij militaire productie aan de orde. Dan kijken we naar wat er is geschreven over het effect van innovatie bij militaire productie en trekken enkele conclusies. Tot slot reflecteren we op onze conclusies.

Economische waarde van productie

Economische groei kan worden omschreven als een situatie waarbij de toegevoegde waarde van de productie van goederen en diensten in een land toeneemt. Hierdoor groeien inkomens en neemt de levensstandaard toe. Dit is vooral in relatieve zin belangrijk, en over langere periodes gezien. Als bijvoorbeeld de economische groei in Duitsland over een periode van 20 jaar gemiddeld drie procent bedraagt en die groei is in Nederland een procent minder, dan is de welvaart in ons land na die periode meer dan een vijfde minder dan die in Duitsland. Daarom is aandacht voor economische groei belangrijk.

In essentie zijn er twee manieren om economische groei te bewerkstelligen. De eerste is door toename van de productiefactoren in een land. Meer arbeid, land en kapitaal dus. Die menskracht kan toenemen doordat meer mensen deelnemen aan het arbeidsproces, bijvoorbeeld vanwege immigratie. De hoeveelheid land kan worden vergroot door het veroveren van andere staten. Kapitaal kan worden vermeerderd door minder te consumeren. Dit leidt tot extra investeringen. Investeren in onderwijs kan bijvoorbeeld de kwaliteit van de factor arbeid vergroten, waardoor de waarde hiervan voor het productieproces toeneemt.

De tweede manier om economisch te groeien is door efficiënter met de beschikbare middelen – menskracht, land, kapitaal – om te gaan. Dit komt neer op het vinden van nieuwe combinaties van het gebruik van die productiemiddelen, waardoor de toegevoegde waarde van de producten toeneemt. Dit noemt men innovatie. De gevolgen van de uitvinding van de stoommachine, elektriciteit en informatietechnologie zijn hiervan bekende voorbeelden.

De verkoop van bijvoorbeeld de eerst goed werkende stoommachine was een *product-innovatie*. Door het gebruik van die machine was het bovendien mogelijk om productieprocessen te mechaniseren, waardoor de kosten daarvan konden dalen (*procesinnovatie*). Deze twee vormen van innovatie zijn vooral technologisch gedreven.

6 Tweede Kamer, *Behoeftestelling vervanging F-16*, TK (2015-2016) 26488(397) 3.

		<i>Innovatie zorgt bij bedrijven voor:</i>	
		<i>meer omzet</i>	<i>lagere kosten</i>
<i>Innovatie is:</i>	<i>technologisch gedreven</i>	<i>productinnovatie</i>	<i>procesinnovatie</i>
	<i>niet technologisch gedreven</i>	<i>marketinginnovatie</i>	<i>organisatie-innovatie</i>

Tabel 1 De vier vormen van innovatie

Sinds enkele jaren worden nog twee andere vormen van innovatie onderkend.⁷ De eerste is *marketinginnovatie*. Dit is een bewuste strategie om een nieuwe groep van klanten aan te boren door hen een daarop toegesneden product, qua vorm, functie of verpakking, aan te bieden. De tweede vorm is *organisatie-innovatie*. Dit is een nieuwe manier om de interne organisatie van een bedrijf zo vorm te geven dat deze tot lagere kosten leidt. Deze twee nieuwe vormen zijn niet technologisch gedreven. Tabel 1 geeft het bovenstaande schematisch weer.

Bij alle innovaties draait het om kennis. Als die is opgebouwd binnen een kennisinstituut of bedrijf voor de ontwikkeling van een bepaald product, kan die kennis ook voor andere producten worden gebruikt. Dat kan bij de organisatie zelf (spin-off) of bij anderen (spillover). Een goed voorbeeld van dat laatste is de iPhone. Alle technologie die dat apparaat 'slim' maakt (zoals internet, aanraakscherm en GPS) is ontwikkeld door de Amerikaanse overheid, vooral voor militair gebruik. Het bedrijf Apple heeft voor die kennis nieuwe toepassingen gevonden, met een hoge omzet tot gevolg (overigens zonder voor die technologie te hoeven betalen).⁸ Deze spillover heeft niet alleen geleid tot groei van de omzet van Apple, maar was ook goed voor de Amerikaanse economie.

Het werkgelegenheidsargument

De redenering

Als de krijgsmacht materieel aanschaft, laat reviseren, of onderhouden, dan leidt dit vaak tot productie in Nederland. Deze extra activiteit betreft allereerst werk voor bedrijven die zijn betrokken bij de productie en de instandhouding van materieel, bijvoorbeeld voor de marine scheepsbouw- of het luchtvaartcluster

en zijn toeleveranciers. Het aantal werknemers dat hierbij is betrokken, hangt af van het aanbod op de arbeidsmarkt van potentiële werknemers en van de orderportefeuille van bedrijven.

Indien zich een recessie voordoet, dan hebben bedrijven weinig werk en neemt het aantal werklozen toe. In dat geval kan militaire productie als een werkgelegenheidsproject worden gezien dat bijdraagt aan de Nederlandse welvaart. Is er echter sprake van

Bij alle innovaties draait het om kennis. Die kennis kan ook voor andere producten worden gebruikt. Alle technologie die bijvoorbeeld de iPhone 'slim' maakt, is ontwikkeld door de Amerikaanse overheid

volledige werkgelegenheid dan zal extra werk op militair gebied leiden tot verschuiving van arbeid: van civiele naar militaire productie. Deze verschuiving leidt – een mogelijke stijging van de arbeidsproductiviteit daargelaten – niet tot groei van de Nederlandse economie. In tijden van hoogconjunctuur zal de vraag naar arbeid door bedrijven en overheid het aanbod namelijk aanzienlijk overtreffen. De schaarste aan arbeidskrachten is dan zo groot dat militaire productie zeer verstorend kan doorwerken op de arbeidsmarkt.

7 OECD, *Oslo Manual. Guidelines for collecting and interpreting innovation data*, third edition (Oslo, OECD, 2005) 17. Zie: <http://ec.europa.eu/eurostat/documents/3859598/5889925/OSLO-EN.PDF>.

8 Mazzucato, M., Debunking the Market Mechanism, In: *The Political Quarterly* 84 (2013) (4) 445.

FOTO MCD. L. MEULSTEE

Aanbouw van het schip Karel Doorman op de werf De Schelde, Vlissingen. Inzicht in de arbeidsmarkt is belangrijk is om te kunnen beoordelen of militaire productie ook goed is voor de welvaart

Dit zijn natuurlijk gegeneraliseerde voorbeelden en de werkelijkheid zal genuanceerder zijn. Duidelijk is wel dat inzicht in de situatie op de arbeidsmarkt belangrijk is om te kunnen

beoordelen of militaire productie, naast zinvol voor de veiligheid van Nederland, ook goed is voor de welvaart.

Militaire productie en werkgelegenheid

De argumenten van onderzoekers over de waarde van de werkgelegenheid bij de militaire industrie en kennisinstellingen voor de Nederlandse economie lopen uiteen. Het Centraal Planbureau (CPB) geeft aan dat altijd in alternatieven moet worden gedacht om de welvaart voor Nederland te kunnen beoordelen. Stel dat industriewerknemers nu niet aan een militair product hadden gewerkt, wat hadden ze dan gedaan? In het geval van de aanschaf van het jachtvliegtuig F-35 redeneerde de directeur van het CPB tijdens een hoorzitting (in 2009) in de Tweede Kamer dat die mensen gedurende de periode 2015-2052 niet 40 jaar werkloos zouden zijn. Hij stelde: *'Het zijn redelijk opgeleide mensen, mbo-ers en hbo-ers die dan ergens anders hadden gewerkt. Dit leidt ons dan tot de conclusie dat de werkgelegenheidseffecten nul zijn'*.⁹

Het CPB gaat er dus vanuit dat over een dergelijk lange periode tijden van hoogconjunctuur en recessie tegen elkaar kunnen worden weggestreept en er sprake is van vrijwel volledige werkgelegenheid. Dit bureau is consequent in deze benadering. In 2004 werd diezelfde argumentatie gebruikt bij de bouw van patrouillevaartuigen. In een onderzoek van het CPB naar de gevolgen van een eventueel uitstel van de bouw van die schepen, kwam naar voren dat door die vertraging banen verloren zouden gaan bij technische afdelingen van de marine, bij Thales, De Schelde en TNO. Toen concludeerde het CPB dat de mensen die hun banen zouden verliezen, na een periode van aanpassing, wel weer werk zouden vinden met gelijke productiviteit.¹⁰

Private onderzoeksinstellingen analyseren niet in eerste aanleg de alternatieve aanwending van arbeid zoals het CPB dat doet. Hun klanten, ministeries en industrie, vragen daar ook niet om. Die zijn vooral geïnteresseerd in de positieve effecten van militaire productie en de mogelijkheden om die productie binnen Nederland tot stand te brengen. Een voorbeeld

9 Tweede Kamer, *Behoeftestelling vervanging F16. Verslag van een hoorzitting*, TK (2008-2009) 26488(165) 2.

10 CPB, *Economische gevolgen van korvettenaanschaf. Een welvaartseconomische analyse* (Den Haag, CPB, 2004) 33.

is een onderzoek dat PwC heeft gedaan voor het ministerie van Economische Zaken, Landbouw & Innovatie naar de economische gevolgen van de aanschaf van de F-35. Een partner van dit bureau verklaarde in de eerder genoemde hoorzitting in 2009 dat het effect van dit vliegtuig voor de werkgelegenheid in Nederland groot zal zijn: 50.000 manjaren werk. Verschuiving van civiele naar militaire arbeid zou zich volgens hem alleen voordoen als de conjunctuur oververhit was. En in die periode konden werknemers van buiten Nederland worden geworven.

In 2012 benaderde een ander bureau, SEO Economisch Onderzoek (SEO), voor hetzelfde ministerie, het vraagstuk van vraag en aanbod van een andere kant. Het constateerde dat er ondanks de recessie en de hoge werkloosheid sprake was van een krappe markt voor vooral technici. En juist die zijn nodig voor het F-35 project. Impliciet veronderstelden de onderzoekers dat dit probleem de komende jaren zou voortduren en dat verschuiving van civiele naar militaire productie zich ook in de toekomst zal voordoen.¹¹

In 2015 heeft PwC in opdracht van onder meer het ministerie van Defensie zich opnieuw gebogen over de economische gevolgen van de invoering van de F-35. Nu gericht op de instandhouding van dat vliegtuig. Dit is het rapport waarop de minister van Defensie zich beroept als zij stelt dat het onderhoud veel arbeidsplaatsen oplevert. De minister meldt dit niet, maar ook PwC onderschrijft in dit rapport de krapte aan technici. Het kwantificeren van het gevolg hiervan, namelijk militair in plaats van civiel werk, viel buiten de opdracht van Defensie aan dit bureau. Wel voorspelt PwC dat die verschuiving, als het gaat om technici, vrijwel volledig zal zijn.¹² Dit bureau lijkt dus van opvatting veranderd sinds 2009.

Vraag en aanbod van arbeid voor technici

Voor de bouw en instandhouding van wapentuig zijn vooral technici nodig.¹³ Aangezien onderzoekers juist op deze arbeidsmarkt een verschuiving verwachten is een nadere beschouwing op zijn plaats. Die markt (zowel op vmbo-, hbo- en

wo-niveau) beschrijft het CPB als 'elastisch'.¹⁴ Dat betekent dat kleine procentuele veranderingen van bijvoorbeeld loon- en arbeidsvoorwaarden een procentueel grotere invloed hebben op de vraag en het aanbod van technisch geschoolden. Het CPB redeneert als volgt:

- de winstmarges van bedrijven in de technische sectoren zijn bescheiden;
- wanneer de salarissen ook maar enigszins stijgen, moeten deze veranderingen dus in de prijs van het product worden verwerkt;
- vanwege (buitenlandse) concurrentie leidt dit al snel tot stoppen van die productie;
- dan zijn er minder werknemers nodig.

Salarisstijging leidt dan tot afname van de vraag naar werknemers. Voor potentiële werknemers geldt dat indien de salarissen of de arbeidvoorwaarden toenemen, ze meer geneigd zijn om bij die sector te willen gaan werken. Wanneer die werknemers in Nederland niet aanwezig zijn, heeft dit een aanzuigende werking op buitenlandse arbeidskrachten.

In theorie werkt de arbeidsmarkt voor technici dus goed. In de praktijk doen zich echter periodes voor waarin vraag en aanbod niet op elkaar zijn afgestemd. Deze periodes kunnen lang duren. Volgens de Monitor Technische Arbeidsmarkt (2013) van SEO zal naar verwachting in de periode tot en met het jaar 2018 de uitstroom van werknemers vanaf middelbaar beroepsniveau 33.000 groter zijn dan de instroom.¹⁵ Onderzoekers van dit bureau wijzen erop dat tussen technische beroepen en tussen regio's in Nederland grote verschillen zullen optreden.

11 SEO, *Het betere werk. Economische effecten van een nieuw gevechtsvliegtuig* (Amsterdam, SEO Economisch Onderzoek, 2012).

12 Tweede Kamer, *Rapport 'De instandhouding van de F 35: van kansen op onderhoud en logistiek naar een ecosysteem met innovatieclusters van wereldklasse'*, TK (2014-2015) Bijlage bij 26488(390) 59.

13 TRIARII, *De Nederlandse Defensie- en veiligheid gerelateerde industrie* (Den Haag, TRIARII BV, 2012) 19. Zie: <http://www.triarii.nl/docs/Triarii%20-%20NL%20DVI%202012%20rapport.pdf>.

14 CPB, *Economische analyse van korte en lange termijn knelpunten op de arbeidsmarkt* (Den Haag, CPB, 2013) 13.

15 SEO Economisch Onderzoek, *Monitor Technische Arbeidsmarkt 2013* (Amsterdam, SEO Economisch Onderzoek, 2013) 94.

FOTO: MCD, S. HILCKMANN

De Ocean-going Patrol Vessels Hr. Ms. Holland en Hr. Ms. Groningen in de wateren bij het Noorse Stavanger, 2012: de bouw van nieuwe patrouillevaartuigen vond plaats uit militaire noodzaak en om mensen in de industrie aan het werk te houden

Deze problematiek bestaat al langer. Ook voor Defensie is het moeilijk om technische functies gevuld te krijgen. Zo waren er in 2014 niet genoeg elektro- en luchtvaarttechnici.¹⁶ In 2015 bestond een tekort aan technische officieren en onderofficieren bij zowel land-, luchtmacht als marine.¹⁷ In 2016 is er nog steeds een tekort aan technici (zowel op vmbo-, hbo- en wo-niveau). Dit doet zich vooral voelen bij onderhoudsbedrijven van de krijgsmacht.¹⁸ Het aanbod op de arbeidsmarkt hangt uiteraard van meer omstandigheden af dan alleen

scholing. Volgens de Monitor Technische Arbeidsmarkt (2013) kiezen slechts twee van de vijf technisch geschoolden er na de opleiding voor om daadwerkelijk in de techniek aan de slag te gaan.¹⁹ Naar de reden hiervan is het voortsnog gissen. Ook de vraag naar arbeid door bedrijven is van meer afhankelijk dan de kosten van werknemers. Deze vraag wordt ook bepaald door de productieomvang en die is afhankelijk van de economische omstandigheden.

Hoe die verschillende zaken op elkaar inwerken is moeilijk te voorspellen. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de veranderende prognoses die het Researchcentrum voor Onderwijs en Arbeidsmarkt (ROA) regelmatig publiceert. In 2013 voorzag het ROA een probleem voor sommige technische beroepen, zoals werktuigbouwkundigen.²⁰ In december 2015 stelt het ROA die verwachting bij. Nu wordt in de komende jaren voor meer dan de helft van de vraag naar mensen in technische beroepen een groot knelpunt verwacht.²¹

16 Tweede Kamer, *Vaststelling van de begrotingsstaten van het Ministerie van Defensie (X) voor het jaar 2015*, TK (2014-2015) 34000X (100) 4.

17 Tweede Kamer, *Personeelsrapportage midden 2015*, TK (2015-2016) 34300X (17) 27.

18 Tweede Kamer, *Inzetbaarheidsrapportage*, TK (2016-2017) 33763X 110.

19 SEO, *Monitor Technische Arbeidsmarkt 2013* (Amsterdam, SEO Economisch Onderzoek, 2013) 63.

20 Researchcentrum voor Onderwijs en Arbeid, *Arbeidsmarkt naar opleiding en beroep tot 2018* (Maastricht, Researchcentrum voor Onderwijs en Arbeid, 2013) 68.

21 Researchcentrum voor Onderwijs en Arbeid, *Arbeidsmarkt naar opleiding en beroep tot 2020* (Maastricht, Researchcentrum voor Onderwijs en Arbeid, 2015) 74.

Conclusie

Het argument dat militaire productie voor werkgelegenheid zorgt, is op zich niet onjuist. Maar hier mag niet zonder meer uit worden geconcludeerd dat die werkgelegenheid ook goed is voor de economie van Nederland. Een toename van militaire productie zal in de huidige omstandigheden op de arbeidsmarkt, vanwege de schaarste aan technische arbeidskracht, leiden tot een verschuiving van arbeid. De opmerking van de minister van Defensie dat met het onderhoud aan het type F-35 jachtvliegtuig 1.610 banen gemoeid zijn, moet ook zo worden opgevat. Het levert banen op in Noord-Brabant, maar dat betekent wél dat er elders vacatures ontstaan, of niet kunnen worden gevuld, ook bij Defensie zelf.

Die gedachtegang geldt vooral voor projecten van de lange duur. Is een project van korte duur, dan kan iets anders worden betoogd. Neem bijvoorbeeld de aanschaf van nieuwe onderzeeboten. Deze boten gaan, net als jachtvliegtuigen, lang mee. Of de inzet van de industrie bij dit materieelproject in de gebruiksfase van een even grote omvang zal zijn als bij de F-35 is niet waarschijnlijk. Immers, de marine doet veel onderhoud aan oorlogsschepen zelf. Daarom nemen we aan dat de inzet van de industrie zich vooral zal voordoen in de periode van de bouw, die voorzien is in de jaren 2023-2027. Indien in die periode grote werkloosheid wordt verwacht, kan extra militaire productie deze helpen verminderen. De hiermee gemoeide overheidsuitgaven zijn dan goed voor de economie.

Helaas kan niet worden voorspeld hoe de arbeidsmarkt in de toekomst zal zijn. Dit komt niet alleen door de onzekere economische ontwikkeling, maar eveneens door het ongewisse aanbod van goed geschoolde werknemers. De modellen die onderzoeksinstanties hanteren geven geen eenduidige resultaten. Ze blijken er bovendien flink naast te kunnen zitten. Slechts door een toevallige samenloop van omstandigheden kan er daarom sprake zijn van een positieve relatie tussen militaire productie en werkgelegenheid.

Het benadrukken van dit verband kan zelfs een onbedoeld effect hebben. Namelijk dat het idee postvat om militaire nieuwbouw, zoals die van onderzeeboten, alleen uit te voeren op het moment dat er een flinke recessie voorzien wordt; als werkgelegenheidsproject dus. Want dan is dit goed voor Defensie en voor de economische groei van Nederland. Dan vang je twee vliegen in één klap! Dit idee maakt het moment waarop de vervanging van die onderzeeboten kan worden ingezet, wel onzeker. Dat is niet bepaald een werkbare oplossing voor de

Een toename van militaire productie zal, in de huidige omstandigheden op de arbeidsmarkt, leiden tot een verschuiving van arbeid. Er komen banen bij, maar elders ontstaan vacatures

investeringsplanning van de krijgsmacht. Het vormt (bijna) een extra reden om de relatie tussen militaire productie en werkgelegenheid niet te benadrukken.

Het innovatie-argument**De redenering**

Eerder in dit artikel is aangegeven dat economische groei in een land op twee manieren tot stand kan komen. Allereerst door een toename van de ingezette hoeveelheid arbeid en door een groei van kapitaal. De tweede manier is om slimmer om te gaan met de middelen. Deze twee factoren gelden ook voor een bedrijf. Een bedrijf groeit door meer productiefactoren te gebruiken of door op innovatieve wijze om te gaan met de middelen. Dit kan een dergelijke organisatie meer omzet opleveren.

We hebben eerder vastgesteld dat het argument dat defensieopdrachten leiden tot een toename van de werkgelegenheid in Nederland bij de huidige arbeidsverhoudingen niet standhoudt. Dat geldt dan eveneens voor innovaties die zorgen voor extra werk en omzet. Dat werk zal vooral het gevolg zijn van product- en markt-

innovatie (zie tabel 1). Deze vormen van vernieuwing zijn gunstig voor de betrokken bedrijven. Ze hebben voor de Nederlandse economie als geheel echter geen netto effect.

lijk meer dan één soort pomp samengesteld door dat bedrijf. Verder moet ook rekening worden gehouden met het effect van de innovatie op de andere productiefactoren.

Bovendien zou je ook willen weten of die innovatie ook voor productiviteitsgroei zorgt bij andere toepassingen (spin-off en spillover). Op bedrijfsniveau kan die vaststelling niet op nauwkeurige wijze plaatsvinden. Daardoor is een goed beeld van innovaties alleen te krijgen met een combinatie van indicatoren. De meest bekende zijn: uitgaven voor onderzoek, aantallen mensen werkzaam in R&D en een telling van patenten of innovaties. Daar zijn de laatste jaren nog vele andere indicatoren aan toegevoegd. Ook zijn indicatoren ontwikkeld per innovatie vorm. De OECD heeft, om een zekere eenvormigheid te krijgen van onderzoek naar innovatie, de zogeheten *Oslo Manual* gemaakt. Hierin zijn methoden, technieken en indicatoren opgenomen die gebruikt kunnen worden om de innovatieve kracht van bedrijven te bepalen.

Innovatie bij militaire productie

In Nederland zijn de afgelopen jaren verschillende onderzoeken uitgevoerd naar industriële vernieuwing op militair gebied. Deze onderzoeken hadden tot doel het nut van militaire productie aan te tonen. Dit nut had betrekking op een cluster (de gehele industriële defensiesector of de marine) of op het jachtvliegtuig F-35. Wij hebben die onderzoeken bestudeerd (zie tabel 2 op pagina 489).

Wat in het oog springt is dat de onderzoeken geen onderscheid maken naar innovatievorm. Bij de onderzoeken naar de marine-industrie ligt de focus op vernieuwende producten. Dit geldt ook voor de spin-off, waarbij de kennis opgedaan bij de bouw van systemen voor Defensie, gebruikt wordt om op andere klanten (zoals buitenlandse krijgsmachten) toegesneden producten te maken. Er wordt geen aandacht besteed aan andere vormen van innovatie.

De onderzoeken naar de F-35 besteden wel aandacht aan nieuwe technologie waarvan te verwachten is dat die productieprocessen kan

Alleen met een combinatie van indicatoren is een goed beeld te krijgen van innovaties

Daarop kunnen overigens wel uitzonderingen zijn. Eén uitzondering is de spin-off of spillover van ontwikkelde kennis. Wanneer opgebouwde kennis kan worden geëxporteerd dan vindt in Nederland geen verdringing van arbeid plaats. Een voorbeeld is de bouw van *landing platform docks* in het VK met behulp van kennis die is opgedaan bij het ontwerp van schepen voor de Nederlandse marine.²² Indien export echter leidt tot productie in Nederland dan neemt de werkgelegenheid niet toe en heeft daarom geen netto effect op de economische groei.

De twee andere vormen van innovatie, die te maken hebben met processen en organisatie, hebben bij militaire productie wel een gunstige invloed op de economie. Ze leiden immers tot minder gebruik van menselijke arbeid bij dezelfde productie. Die middelen kunnen dan ergens anders voor worden ingezet.

Het meten van innovatieve kracht

Stel dat een fabriek die pompen assembleert, door toepassing van nieuwe procestechniek, de productie per medewerker kan laten stijgen van één pomp naar anderhalve pomp per uur. Dan is door procesinnovatie de (arbeids) productiviteit met 50 procent toegenomen. Dit lijkt eenvoudig vast te stellen. In werkelijkheid is het doen van een dergelijke constatering echter een stuk lastiger, want er wordt natuur-

22 Policy Research Corporation, *De Koninklijke Marine als maritieme leader firm* (Delft, Delft University Press, 2003) 122.

Onderzoeksbureau	Jaar	Naam rapport	Onderzoeksmethode	Periode van onderzoek	R&D	Kennissontwikkeling	Innovaties	Spin-off & spillover
PRC	2003	De Marine als maritieme leider	39 Interviews, w.o. 22 bij bedrijven en kennisinstellingen, case-studies	1980-2003		Vele technologieën, ontwikkeld door bedrijven en kennisinstellingen.	Case-studies van nieuwe deelsystemen voor marineschepen, zoals radars, voortstuwars, motoren en scheepsontwerpen	Verkopen aan buitenland. Trend om alleen het van de marinebouw afgeleide scheepsontwerp te exporteren. Schip wordt dan elders gebouwd
NIVR	2006	Deelneming in de ontwikkeling van de F-35	Interviews op basis van vragenlijst bij 26 bedrijven en 5 kennisinstellingen	Verleden en toekomst	2005: 11% van jaaromzet, 250 onderzoekers voor 25 jaar	14 Technologieën met uniek innovatieniveau en 8 van wereldwijde gedingen te bewerken en cryogene koelers	6 technologieën worden toegepast, met 11 verwachtbaar in 1-4 jaar	15 van die technologieën kunnen ook buiten JSF worden toegepast
CentER	2006	Strategische positionering in de mondiale luchtvaartmarkt	Interviews bij 15 bedrijven en kennisinstellingen	Verleden en toekomst		Bedrijven verwachten dat de naam aan JSF-programma zal bijdragen aan hun kennis, niet alleen technisch maar ook qua markt	Voorbeelden van Thales, Stork Aerospace en Fokker Services	Marktkennis kan voor nieuwe opdrachten buiten F-35 zorgen
PwC	2008	Nederlandse deelname aan het JSF-programma	Economische analyses, met enquêtes en interviews bij 86 bedrijven en kennisinstellingen	2006-2050		Bestaande technologie is belangrijker voor het JSF-programma, dan nieuwe	Extra omzet door innovatie wordt geschat op € 1,2 miljard en 3.500 arbeidsjaren	Markterelateerde en technologische spin-off. € 4,2 miljard met 10.900 arbeidsjaren. Spill-over is gering
PRC	2011	Marine en marinebouwcluster	Literatuurstudie en interviews	Recent verleden	Thales & Imtech > 10% van jaaromzet		Case studies met opsporing innovatieve deelsystemen, zoals een geïntegreerde platform management systeem	Spin-off: export van deelsystemen. Ook kennis scheepsontwerp LPD is geëxporteerd
SEO	2012	Economische effecten van een nieuw gevechtsvliegtuig	Literatuurstudie, bestudering van vorige rapporten en interviews	Verleden en toekomst (tot 2064)		Voorbeelden: technologie op het gebied van materialen, productieprocessen en werkwijzen.	Enkel voorbeelden	Voorbeelden van spin-off Verwachting is dat vooral nieuwe marktcontacten belangrijk zullen zijn
PwC	2015	De instandhouding van de F-35	Interviews, enquêtes bij 47 bedrijven en instellingen, deskresearch	Toekomst 2020-2050		Kansrijk: predictatief onderhoud, inspectie- en reparatiemethoden, reparatie van legeringen, onderhoud van coatings, onderhoud aan vliegtuigonderdelen (3D kabelbomen en landingsgestel), optimalisatie van het instandhoudingsproces door bijvoorbeeld telemaintenance	Innovaties nog niet ontwikkeld	Spin-off bij kansrijke gebieden voor kennisontwikkeling. Verwacht €2- €6 miljard. Spill-over is niet aan te geven
Triarii	2016	Defensie- en Veiligheid (D&V) geresiteerde Industrie	Enquêtes bij 651 bedrijven, respons 28%	Recent verleden	2014: 8000 arbeidsplaatsen (30% van het totaal). Dit is evenveel als Philips & ASML samen		Door R&D bij 69% van de bedrijven een nieuw D&V product in de afgelopen 2 jaar	Bij 62% van de bedrijven leidde de defensieopdrachten tot nieuwe producten buiten D&V

Tabel 2 Belangrijkste bevindingen van onderzoeken over innovatie

Diverse stands tijdens een NIDV-symposium in Ahoy. Alleen wanneer innovaties betrekking hebben op de wijze waarop de productie tot stand komt lijken ze van economisch belang voor Nederland

verbeteren (zoals verspaning,²³ conservering of onderhoud). Dit wordt echter niet nader uitgewerkt. Ook wordt aandacht besteed aan spin-off. Het wordt echter niet duidelijk of daarbij sprake is van marktinnovatie. Organisatie-innovatie krijgt in het geheel geen aandacht in de onderzoeken.

Ook al ontbreekt een indeling in innovatievormen, toch geven de onderzoeken wel een interessant beeld van innovatie op militair gebied. De aanpak van deze onderzoeken is echter zeer verschillend. Onze bevindingen zijn in tabel 2 weergegeven. In tabel 2 hebben we een verdeling gemaakt in zaken die een indicator kunnen zijn voor innovatief vermogen (de mate van R&D en van kennisontwikkeling), innovatieve producten en de spin-off en spillover. Hieraan is toegevoegd hoe de onderzoekers aan hun bevindingen zijn

gekomen en de periode waarop het onderzoek betrekking heeft (verleden of toekomst).

Conclusie

De defensie-industrie en kennisinstellingen worden als innovatief aangeduid. Dit betekent echter niet dat de vernieuwing op militair gebied ook economisch van betekenis is voor Nederland. Indien met de militaire productie gemoeide werkgelegenheid in de plaats komt van werk in civiele sectoren dan vindt alleen verschuiving van werk plaats, zonder de groei te beïnvloeden. Dat zal zich vooral voordoen bij vernieuwende producten, nieuwe militaire markten en de daarmee gemoeide export.

Dat is niet het geval als innovaties de kosten kunnen verlagen. Doordat de onderzoeken het onderscheid in de vier innovatievormen niet maken, is niet vast te stellen bij welke innovaties zich dit nu voordoet. Het is aannemelijk dat sommige van de geschetste technologieën in de rapporten het gebruik aan productiemiddelen zal verminderen. Het vermoeden is echter dat het merendeel dit verbruik zal vergroten door een grotere vraag naar die

23 'Verspaning' is de term voor alle vormen van materiaalbewerking (vooral van metaal) waarbij door middel van bepaald hand- of machinegereedschap materiaal delen worden weggenomen en spanen (afval) ontstaan. De massa neemt af en de oorspronkelijke vorm verandert blijvend in de richting van de gewenste vorm. Voorbeelden van verspanende bewerkingen zijn onder meer frezen, tappen, vijlen, boren en zagen.

FOTO:VN

Nobelprijswinnaar professor Joseph E. Stiglitz stelt de prikkelende vraag of militaire research de economie werkelijk veel oplevert

kwalitatief hoogstaande producten. Die innovaties zijn voor de betrokkenen goed, maar zijn voor de economie van Nederland niet relevant.

Verder zijn er vraagtekens te plaatsen bij de kwaliteit van de onderzoeksresultaten. Uit tabel 2 blijkt dat de helft van de onderzoeken zich baseert op de toekomst. Zij betreffen vooral het jachtvliegtuig F-35. Deze toekomstverwachtingen zijn tot stand gekomen door managers in bedrijven en kennisinstellingen te bevragen door middel van enquêtes en interviews. De vraag lijkt gerechtvaardigd in hoeverre die meningen, die een periode van tientallen jaren kunnen bestrijken, juist kunnen zijn. Terecht oppert het bureau SEO of de positieve bevindingen niet te veel gebaseerd zijn op *wishful thinking* van de respondenten in plaats van op redelijke verwachtingen.²⁴

Het is relevant om over een aantal jaren de resultaten van die toekomstgerichte onderzoeken te toetsen. We zullen dan zien of de verwachtingen ook zijn uitgekomen. Dit moet dan wel op een systematische wijze gebeuren, waarbij onderscheid wordt gemaakt naar type

innovatie. Voor nu concluderen we dat nader onderzoek nodig is om het belang van innovatie bij militaire productie beter te onderbouwen.

Ten slotte

We hebben in dit artikel een verband gelegd tussen werkgelegenheid, innovatie en de economische groei op het gebied van militaire productie in Nederland. Binnen de huidige arbeidsmarktverhoudingen lijken zowel werkgelegenheid en innovatie van die industrie geen factoren te zijn die de economische groei sterk positief beïnvloeden. Alleen het argument van innovatie blijft deels overeind, namelijk die innovaties die geen beslag leggen op menselijke capaciteit.

Dit zal sommigen verbazen. Dankzij militair onderzoek zijn toch mooie uitvindingen gedaan, die voor een grote civiele vooruitgang hebben gezorgd? Zonder de Amerikaanse militaire R&D-inspanningen was er toch geen GPS geweest en dus ook geen afgeleid product, zoals de iPhone? Dit ontkennen wij niet. Maar zoals Joseph Stiglitz, een van de invloedrijkste economen ter wereld, schreef:

'While the Department of Defense points with pride to the many civilian benefits of military research, presumably engineers who were focused on non-military problems would have generated even greater benefits for the civilian economy'.²⁵

Toch bestaat er natuurlijk wel een positieve relatie tussen de Nederlandse economie en de militaire industrie. Deze industrie zorgt immers voor producten en diensten waar de krijgsmacht iets aan heeft, zoals het voertuig Vector. En de krijgsmacht beschermt die economie. Het verband dat The Hague Centre of Strategic Studies in de inleiding legt tussen een gezond economisch klimaat en innovatie door de militaire industrie willen wij graag zo begrijpen. ■

24 SEO Economisch onderzoek, *Het betere werk. Economische effecten van een nieuw gevechtsvliegtuig* (Amsterdam, SEO Economisch Onderzoek, 2012) 32.

25 J.E. Stiglitz, *Economics* (New York, Norton & Company, 1993) 1018.

Militaire autobiografieën uit Afghanistan

Een zevenlandenstudie

Elke zesduizend uitzendingen levert één boek op. Militaire memoires zijn daarmee een onvermijdelijk gevolg van uitzendingen. Deze boekschrijvers zijn grotendeels representatief voor de algehele militaire populatie. Een krappe meerderheid schrijft positieve verhalen. De negatieve verhalen betreffen vooral desillusies over de zorgzaamheid van de defensieorganisatie, die van de samenleving en ervaringen met posttraumatische stress (PTSS). Dit artikel geeft een profiel van alle schrijvers van militaire Afghanistan-memoires uit zeven landen (de VS, het Verenigd Koninkrijk, Duitsland, Canada, Australië, België en Nederland) en het soort plots dat ze schrijven. Interessant daarbij is dat het voorspelbaar blijkt of schrijvers een positief dan wel negatief plot zullen schrijven.

Lt-kol dr. L.H.E. Kleinreesink*

In Amerika werden militairen die net waren teruggekeerd uit Irak en Afghanistan door bekende schrijvers geholpen om een kort verhaal over hun ervaringen te schrijven. Het leverde niet alleen de bestseller *Operation Homecoming*¹ op, maar ook een Oscarnominatie voor de documentaire² over het project.

Operation Homecoming vormde de inspiratiebron voor de *Volkskrant* om, in samenwerking met de Directie Communicatie van het ministerie van Defensie, een soortgelijk project in Nederland op te zetten: literaire trainingskampen voor Afghanistangangers onder leiding van Arnon Grunberg. Ook dit project leidde tot een bestseller: *Task Force Uruzgan*.³ Dat dit zeker niet het enige Nederlandstalige boek geschreven door militaire schrijvers was, werd duidelijk op de eerste Veteranen Boekendag in 2012, die door de Stichting Nederlandse Veteranendag werd georganiseerd. Bezoekers konden daar luisteren naar verhalen van veel verschillende schrijvende militairen. Ook de jaarlijkse tent 'Veteraan & Boek' tijdens de Veteranendag op het Malieveld, laat zien dat er heel wat militairen zijn die boeken schrijven over hun ervaringen.

* Esmeralda Kleinreesink is gepromoveerd aan de Erasmus School of History, Culture and Communication op het proefschrift *On Military Memoirs: Soldier-Authors, Publishers, Plots and Motives*. Haar eigen Afghanistan-autobiografie heet *Officier in Afghanistan* (Meulenhoff, 2012).

1 A. Carroll (ed.), *Operation Homecoming: Iraq, Afghanistan, and the Home Front, in the Words of U.S. Troops and Their Families*, Chicago, The University of Chicago Press, 2008.

2 R. Robbins (regisseur), *Operation Homecoming: Writing the Wartime Experience*, Verenigde Staten, The Documentary Group, 2007.

3 N. van Bommel (ed.), *Task Force Uruzgan: Waargebeurde verhalen van onze soldaten*, Amsterdam, J.M. Meulenhoff bv, 2009.

Wie zijn precies die militairen die behoorlijk wat tijd spenderen aan een relatief solitaire activiteit om anderen deelgenoot te kunnen maken van hun ervaringen? En wat voor soort verhalen schrijven ze: positief of juist negatief? En valt het te voorspellen wie wat voor soort verhalen zal schrijven? Deze vragen wil ik in dit artikel beantwoorden. Het antwoord op deze vragen is interessant voor iedereen die geïnteresseerd is in militaire boeken en hun schrijvers, en zeker ook voor de Directie Communicatie.

Een historisch fenomeen

Al sinds mensenheugenis schrijven militairen boeken over hun ervaringen. De oudste bewaard gebleven militaire autobiografie is van de Griekse historicus en militair Xenophon uit de vierde eeuw voor Christus.⁴ Historisch onderzoek in verschillende landen laat telkens weer zien dat militairen veelschrijvers zijn. Meestal zijn ze – na religieuze schrijvers – de grootste of een-na-grootste categorie schrijvers.⁵ In de database van het *Instituut voor Nederlandse Geschiedenis* bijvoorbeeld, met 5033 egodocumenten uit Nederlandse archieven die geschreven zijn tussen 1813 en 1914, zijn er 399 door militairen geschreven, 8 procent van het totaal.⁶

In de loop van de eeuwen zijn de schrijvers van dit soort teksten veranderd. Waar het eerder voornamelijk koningen, edelen en generaals waren die boeken schreven over hun oorlogservaringen, begonnen vanaf het midden van de achttiende eeuw ook steeds meer gewone officieren, onderofficieren en manschappen te schrijven en een lezerspubliek te trekken.

Dit had gevolgen voor de onderwerpen waarover ze schreven en de manier waarop dat gebeurde. Waar de koningen en generaals vanuit hun positie een breed inzicht in oorlogvoering gaven, beschrijven gewone soldaten een oorlog vooral vanuit hun eigen ervaringen. Het is een stijl van schrijven die zo populair werd dat aan het einde van de twintigste eeuw zelfs hogere officieren die schrijfstijl gaan overnemen om zo hun eigen geloofwaardigheid te vergroten.⁷

Arnon Grunberg leidt een literair trainingskamp voor Afghanistan-gangers

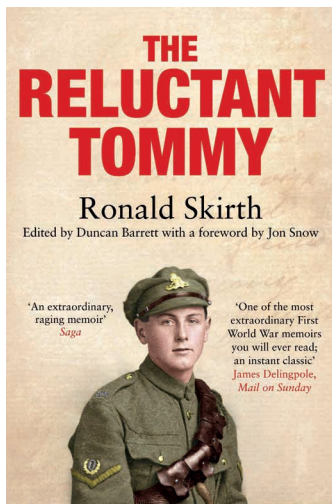
FOTO: MCD

Van ooggetuige naar 'vleesgetuige'

De Israëlische historicus Yuval N. Harari noemt deze verschuiving één van ooggetuige naar 'vleesgetuige'. In de Renaissance waren militaire memoires nog op feiten gebaseerd, het waren ooggetuige-verslagen, terwijl hedendaagse militaire autobiografen hun autoriteit eerder halen uit het feit dat ze het daadwerkelijk zelf ('in vlees en bloed') hebben meegemaakt. Die verhalen gaan niet zozeer over de feiten, maar vooral over hoe het voelde.

- 4 J.W.I. Lee, Xenophon's *Anabasis* and the Origins of Military Autobiography. In: A. Vernon (ed.), *Arms and the Self: War, the Military, and Autobiographical Writing*, Kent and London, The Kent State University Press, 2005.
- 5 D. Bjorklund, *Interpreting the Self: Two Hundred Years of American Autobiography*, Chicago, The University of Chicago Press, 1998; Y.N. Harari, *The Ultimate Experience. Battlefield Revelations and the Making of Modern War Culture, 1450-2000*, Basingstoke, Palgrave MacMillan, 2008; A. Baggerman, *Travellers in Time: Nineteenth-Century Autobiographers and their Fight against Forgetting*. In: J.P. Bardet, E. Arnoul & F.J. Ruggiu (eds.), *Les écrits du for privé en Europe, du Moyen Âge à l'époque contemporaine. Enquêtes, analyses, publications*. Pessac, Presses Universitaires de Bordeaux, 2010.
- 6 Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, Egodocumenten 1813-1914, www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/Egodocumenten/zoek, 2010.
- 7 Y.N. Harari, Military memoirs: A Historical Overview of the Genre from the Middle Ages to the Late Modern Era, in: *War in History*, (2007) (14) 289-309.

Militairen uit de Eerste Wereldoorlog, voornamelijk dienstplichtigen, schrijven vooral verhalen over hoe ze gedesilluseerd zijn geraakt

Voor deze ‘vleesgetuigen’ wordt oorlog een bijna mythische openbaring die de betrokkene nieuwe kennis en nieuwe ervaringen oplevert. Volgens Harari monden die openbaringen uit in twee soorten verhalen: ‘groeiverhalen’ als het om een voornamelijk positieve ervaring gaat (‘naïeve jongeling wordt wijze veteraan’) en ‘desillusieverhalen’ als het omgekeerde het geval is (‘naïeve jongeling verwacht als held uit de oorlog te komen, maar oorlog blijkt geen helden maar slechts slachtoffers op te leveren’).⁸

Hiermee wijkt Harari af van wat de meeste wetenschappers als typische twintigste-eeuwse militaire verhalen zijn gaan beschouwen. In navolging van de

klassieke studie van de Amerikaanse literatuurwetenschapper Paul Fussell⁹ over de verhalen van Eerste Wereldoorlog-schrijvers, voornamelijk dienstplichtigen, gaan zij ervan uit dat hedendaagse soldaten voornamelijk ‘desillusieverhalen’ schrijven. Harari is het daar niet mee eens, maar erkent dat ook hij geen precieze cijfers heeft over de verdeling tussen de verschillende soorten plots.¹⁰

Gebrek aan cijfermatig inzicht

Dat gebrek aan cijfermatig inzicht is een algemeen probleem onder onderzoekers van militaire memoires. Er worden veel beweringen gedaan over wie er schrijven en wat ze schrijven, maar vrijwel niemand onderbouwt die claims met cijfers.

Opzet artikel

In dit artikel wil ik in deze lacune voorzien door voor een complete set aan internationale militaire memoires de volgende vragen te beantwoorden, met inbegrip van onderbouwing:

- Wie schrijven militaire memoires? Hoe representatief zijn ze voor militairen?
- Waarover schrijven ze? Zijn het positieve of negatieve plots? Gaat het over groei, desillusie of zijn het andersoortige verhalen?
- Is te voorspellen welke militairen positieve of negatieve verhalen schrijven?

Onderzoeksmethodologie

Om deze vragen te kunnen beantwoorden, heb ik bij het onderzoek voor mijn proefschrift¹¹ alle boeken geanalyseerd die militairen over hun ervaringen in Afghanistan hebben geschreven en die tussen 2001 en 2010 gepubliceerd zijn. Elk boek dat in het Engels, Duits of Nederlands was geschreven en voor minimaal 50 procent

Schrijven hedendaagse militairen voornamelijk ‘desillusie-verhalen’? Wat is typerend voor 21ste eeuwse militaire verhalen? Onderzoekers van militaire memoires hebben te maken met een gebrek aan cijfermatig inzicht

FOTO MCD

8 Y.N. Harari *The Ultimate Experience*.

9 P. Fussell, *The Great War and Modern Memory*, New York, Oxford University Press, 1975/2000.

10 Harari, *The Ultimate Experience*, 199.

11 L.H.E. Kleinreesink, *On Military Memoirs: Soldier-Authors, Publishers, Plots and Motives*, Breda, Nederlandse Defensie Academie, 2014. Beschikbaar op <http://repub.eur.nl/pub/51741>

12 Voor een compleet overzicht van alle 54 onderzochte boeken, zie appendix H van Kleinreesink, *On Military Memoirs*, 2014. Of zie hoofdstuk 10 in L.H.E. Kleinreesink, *On Military Memoirs: A Quantitative Comparison of International Military Afghanistan War Autobiographies, 2001-2010*, Leiden, Brill, 2017.

ging over een uitzending naar Afghanistan, of het nou bij een traditionele uitgever of zelf gepubliceerd was, is onderzocht.¹² Voorwaarde was dat het uit een land kwam waarmee Nederland militair gezien nauw samenwerkt: de Verenigde Staten, het Verenigd Koninkrijk, Duitsland, België, Canada en Australië.

Keuze voor Afghanistan

De keuze voor Afghanistan-memoires was zowel academisch, als persoonlijk. Academisch omdat deze missie qua grootte de belangrijkste missie voor Nederland is geweest in de afgelopen 20 jaar. Daardoor is meer inzicht in Afghanistan-veteranen belangrijk voor Defensie. Persoonlijk, omdat ik zelf ook naar Afghanistan ben uitgezonden en over die ervaringen een militaire autobiografie heb geschreven.¹³ Dit boek maakt overigens geen deel uit van dit onderzoek, omdat het na 2010 is gepubliceerd.

Tijdens het onderzoek, waarbij elk boek een keer of vijf gelezen is, heb ik een database bijgehouden waarin de benodigde gegevens over auteur (zoals leeftijd, geslacht, soort uitzending, nog steeds werkend voor Defensie) en de verhaallijn

Land	Posten 2001-2008	RF	Geschat # militairen
Australië	2.632	2	5.264
België	2.096	3	6.288
Canada	11.510	2	23.020
Duitsland	20.771	2 - 3	53.434
Nederland	8.084	2	16.168
Verenigd Koninkrijk	28.030	2	56.060
Verenigde Staten	151.414	1	151.414

Tabel 1 Geschat aantal uitgezonden militairen per land

(plot) voor elk boek genoteerd werden. Als het niet mogelijk was om de gegevens uit de boeken te halen, dan raadpleegde ik andere bronnen, zoals internet of de auteur zelf.

Werkwijze

Daarnaast heb ik een aparte database aangelegd met vergelijkingsdata voor de zeven landen, om een inschatting te kunnen maken van representativiteit. Deze database bevat gegevens over de indeling van de krijgsmacht per land als het gaat om geslacht, leeftijd, rang, krijgsmacht-deel en status (reservist versus beroeps). Waar mogelijk zijn gegevens uit 2010 gebruikt, afkomstig uit de *Military Balance*.¹⁴ Als gegevens niet beschikbaar waren, dan werden landspecifieke bronnen gebruikt.¹⁵ Het aantal gevonden boeken (n=54) is groot genoeg (>50) om statistische berekeningen mee uit te voeren en dus iets te kunnen zeggen over de significantie ($p < .05$).¹⁶ Tevens staat er een schatting in van het aantal militairen dat tussen 2001 en 2008¹⁷ is uitgezonden naar Afghanistan. Deze schatting is

13 E. Kleinreesink, *Officier in Afghanistan*, Amsterdam, Meulenhoff, 2012.

14 IISS, *The Military Balance*, London, The International Institute for Strategic Studies, 2002-2011.

15 VS: *DoD Personnel and Procurement Statistics/Personnel*, <http://siadapp.dmdc.osd.mil/personnel/MILITARY/miltop.htm>; VK: *UK Armed Forces Annual Manning Report: Analysis by Rank and Age at 1 April 2011*, London, Ministry of Defence, 2011; Canada: J. Park, A Profile of the Canadian Forces, in: *Perspectives on Labour and Income*, (2008) (9), 17-30; Duitsland: U. Michl, e-mail, 1 mei 2012; Nederland: *Dashboard P&O/Verhouding per geslacht*. Ook: R. van Leeuwen, e-mail, 31 januari en 9 maart 2012.

16 In dit artikel worden, op verzoek van de redactie, de uitkomsten van deze berekeningen niet getoond. Deze zijn wel in het proefschrift (Kleinreesink, 2014) of de voortgezette handelseditie (Kleinreesink, 2017) terug te vinden.

17 Er wordt alleen gekeken naar de aantallen tot 2008, omdat blijkt dat het in de periode 2001-2010 gemiddeld twee jaar na de uitzending duurt voor een dergelijke autobiografie wordt gepubliceerd.

Periode	Missie	Boeken
1940-1950	Tweede Wereldoorlog	14
	Nederlands-Indië	36
1950-1962	Korea	1
	Nieuw-Guinea	10
1979-1990	Libanon	4
	Balkan	3
2000-2010	Irak	2
	Afghanistan	4
Totaal		71

Tabel 2 Nederlandse autobiografische boeken besproken in *Checkpoint* 2001-2010

berekend door het aantal posten dat een land in Afghanistan vervult volgens de *Military Balance* te vermenigvuldigen met de gemiddelde rotatiefactor (RF) per land (zie tabel 1). Om naast de internationale Afghanistan-memoires ook een gevoel te krijgen voor alle andere militaire memoires die in Nederland uitkomen, heb ik tevens de autobiografieën van Nederlandse militairen geturfd die tussen 2001 en 2010 worden genoemd in de boekenrubriek 'Checkboek' van het veteranenblad *Checkpoint*. Dit magazine wordt tien keer per jaar naar zo'n 80.000 veteranen verzonden.¹⁸ Van de ongeveer 500 besproken boeken zaten er 71 Nederlandse autobiografieën tussen.

Soorten plots

Om inzicht te krijgen in het soort verhalen dat militairen schrijven, heb ik gebruik gemaakt van de plotanalyse van Norman Friedman.¹⁹ Friedman onderscheidt 14 verschillende plots. Een plot beschrijft hier de ontwikkeling die de hoofdpersoon in het verhaal doormaakt. Bijvoorbeeld een sympathieke, ambitieuze jongeman die een cruciaal verlies meemaakt, wat ervoor zorgt dat hij totaal gedesillusioneerd raakt. Dit heet een *degeneration* plot.

De plotindeling van Friedman heeft als voordeel dat de verhaallijnen duidelijk in negatieve en positieve plots zijn in te delen. Het bovenstaande voorbeeld betreft een negatief plot. Bovendien maakt Friedmans indeling het mogelijk om de theorieën van Harari en Fussell kwantitatief te toetsen, omdat twee van zijn veertien plots het soort plots zijn dat Harari 'groeiverhalen' noemt (*maturing* en *education* plots) en twee ervan het soort plots dat hij als 'desillusieverhalen' bestempelt (*disillusionment* en *degeneration* plots). De tien resterende soorten (zoals actieplots en sentimentele plots) zijn geen groei- of desillusieverhalen.

Resultaten onderzoek

Retrospectief versus onmiddellijk

Het Checkpoint-onderzoek biedt een eerste inzicht in wie waarover schrijft. Tussen 2001 en 2010 waren Nederlandse militairen vooral op uitzending in Afghanistan en Irak, maar de nieuw uitgekomen autobiografieën die in die periode werden besproken op de Checkboekpagina's gingen slechts zelden (8 procent) over deze missies, zoals te zien is in tabel 2.²⁰

Het lijkt erop dat de meeste militaire autobiografieën gaan over missies van lang geleden. Het zijn retrospectieve memoires.²¹ Dit past goed bij de observatie dat mensen in de laatste fase van hun leven terugkijken op hun verleden om dat een plaats te kunnen geven. Dat wordt een *life review* genoemd.²² Het schrijven van een boek is de ultieme manier om zo'n *life review* te doen.

Maar hoe zit het met de onmiddellijke memoires? Dat zijn memoires die tijdens of direct na een missie worden geschreven. Hoe frequent worden die uitgegeven? Voor Afghanistan-memoires geldt dat er een zeer sterke relatie is tussen het aantal uitgezonden militairen in een land en het aantal boeken dat wordt gepubliceerd. Dat is goed te zien aan de rechte lijn in de grafiek van figuur 1.

Op ongeveer elke 6.000 uitgezonden militairen is er één die er, gemiddeld twee jaar na de uitzending, een boek over schrijft. In de twee landen die zo rond die grenswaarde zitten qua

18 Veteraneninstituut, *Checkpoint*, 12 (2011) (63), colofon.

19 N. Friedman, Forms of the plot, in: *The Journal of General Education* (1955) (8) 241-253. Een uitgebreide toelichting op deze theorie is te vinden in L.H.E. Kleinreesink, *On Military Memoirs*, 2014, 76-82.

20 Drie van de 71 boeken beschrijven twee verschillende missies, waardoor de tabel optelt tot 74 i.p.v. 71.

21 S. Hynes, *The Soldiers' Tale: Bearing Witness to Modern War*, New York, Penguin, 1997.

22 R.N. Butler, The Life Review: An Interpretation of Reminiscence in the Aged, in: *Psychiatry* (1963) (26) 65-76.

aantal uitgezonden militairen (Australië en België) zijn geen militaire memoires te vinden die voldoen aan de definitie, in Canada zijn het er 3, in Nederland en Duitsland 7, in het VK 15 en in de VS 22.

Representatief

Hoe representatief zijn die schrijvende militairen? Als het gaat om de verdeling man/vrouw dan zijn ze uitermate representatief. Vier van de 54 Afghanistan-memoires (7,4 procent) zijn geschreven door vrouwen. Dat klinkt wellicht als weinig, maar wijkt nauwelijks af van de gebruikelijke militaire populatie, waarbij het aandeel vrouwelijke militairen varieert tussen 8,8 procent in Duitsland en 14,8 procent in Canada.

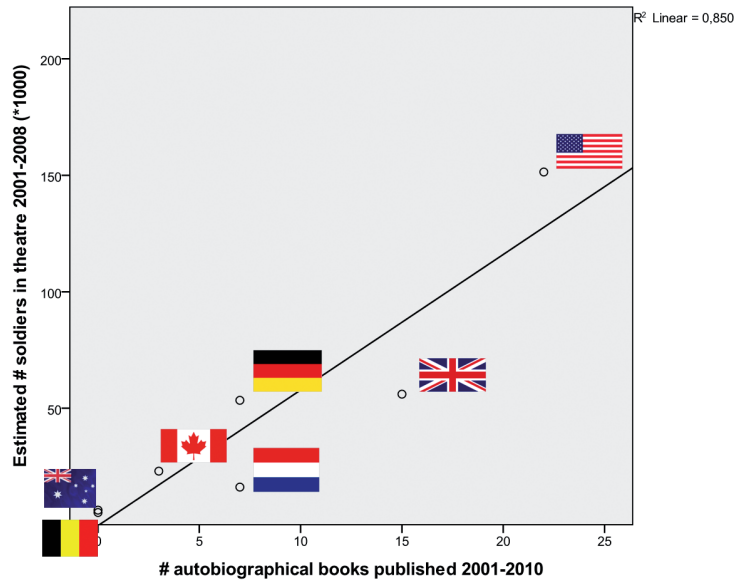
Krijgsmacht delen

Ook de verdeling tussen de diverse krijgsmachtdelen is representatief. De meeste schrijvers hebben een landmacht-achtergrond. Het enige ondervertegenwoordigde krijgsmachtdeel is de Nederlandse marechaussee. Geen enkele marechaussee heeft een boek geschreven tussen 2001-2010 over Afghanistan, maar dit is statistisch niet significant.

Als het gaat om de verdeling tussen dienstplichtigen, reservisten en beroepsmilitairen dan begint de representativiteit te dalen. In de onderzochte periode was er alleen in Duitsland dienstplicht, waarbij dienstplichtigen alleen op vrijwillige basis naar Afghanistan konden worden uitgezonden. Naar schatting zo'n 500 tot 600 dienstplichtigen hebben dit gedaan.²³ Dit is een fractie van de grenswaarde voor het schrijven van een boek (zo'n 6.000 militairen). Er zijn dan ook geen schrijvende dienstplichtigen onder de 54 boekenschrijvers.

Reservisten versus beroeps

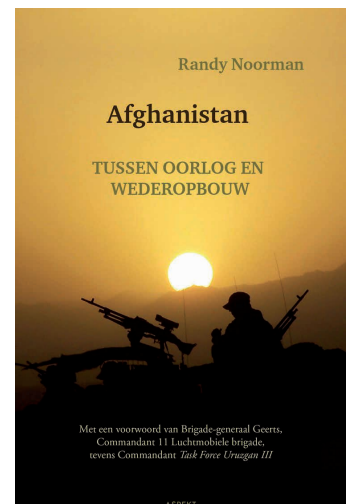
Voor Amerika, Canada en Duitsland geldt dat de verhouding schrijvers met een reservisten-achtergrond en die met een beroepsachtergrond niet afwijkt van de verhoudingen in die landen. In Nederlands zijn echter veel meer schrijvers reservist (5 van de 7,71 procent) dan op grond van ons reservistenbestand (7 procent) te verwachten is.

Figuur 1 Relatie tussen gepubliceerde boeken en aantal militairen in Afghanistan per land

In het VK geldt het omgekeerde: daar zijn relatief veel reservisten (32 procent), maar geen schrijvende reservisten. Een verklaring daarvoor vormt de manier waarop de militaire boekenmarkt is opgebouwd. Voor alle onderzochte landen geldt dat beroepsmilitairen acht keer meer kans hebben om een traditionele uitgever te vinden dan reservisten. In het VK worden militaire boeken vrijwel alleen bij traditionele uitgevers uitgegeven, dus dat verklaart de afwezigheid van reservisten.

In Nederland worden juist weinig militaire boeken bij traditionele uitgevers uitgegeven. De meeste militaire schrijvers nemen hun toevlucht tot het zelf uitgeven van hun boek, wat meer reservisten-schrijvers oplevert. De militaire boekenmarkten van andere landen vallen tussen deze twee uitersten in.

In Nederland worden weinig militaire boeken bij traditionele uitgevers uitgegeven. De meeste militaire schrijvers geven hun boek zelf uit

23 G. Kümmel, e-mail 4 juli 2013.

Individueel uitgezonden militairen schrijven opvallend vaak boeken; mogelijk omdat ze de uitlaatklep missen van een team

Rang

Ook als het gaat om de rang van de schrijvende militairen dan zijn ze maar ten dele representatief voor de gemiddelde militair. Van de 54 schrijvers zijn er 36 officier, 14 onderofficier en 4 soldaten en korporaals. Het percentage onderofficieren wijkt niet significant af van het percentage onderofficieren in de diverse landen, maar er zijn wel veel meer officieren die schrijven (twee-derde van alle schrijvers) dan verwacht en veel minder manschappen. Dit komt overeen met de conclusie van Lucy Robinson, een Britse onderzoekster van Falkland-memoires, dat de onmiddellijke memoires voornamelijk door officieren worden geschreven, terwijl de meerderheid van de retrospectieve memoires juist door lagere rangen worden geschreven.

Niet representatief

Leeftijd

Er zijn twee aspecten waarbij de militaire schrijvers duidelijk niet representatief zijn. Allereerst de leeftijd. Schrijvende militairen

zijn gemiddeld 40 jaar oud als hun boek voor het eerst uitkomt. De jongste schrijvende militairen zijn 25 jaar oud, de oudste is 61 en de 40-plussers vormen de meerderheid (58 procent).

Dit lijkt totaal niet op de gebruikelijke leeftijdsverdeling van de diverse krijgsmachten, waarbij bijvoorbeeld 19 procent (Canada) tot 29 procent (het VK en Duitsland) van de militairen onder de 25 is en de 40-plussers juist in de minderheid zijn.

Het schrijven van boeken is duidelijk iets voor de wat oudere militair. Ofwel omdat boeken meer hun medium zijn, terwijl jongere soldaten andere publieke media zoals blogs aantrekkelijk vinden, ofwel omdat het schrijven van boeken een zekere afstand vergt, die komt met de jaren.

Team of individueel

Het tweede aspect waarbij militaire schrijvers niet representatief zijn, is de manier waarop ze uitgezonden worden, in teamverband of indivi-

dueel. De schatting van de J1²⁴ van de Directie Operaties is dat maximaal 10 procent van al het militaire personeel in elk van de genoemde landen individueel wordt uitgezonden. Dat wil zeggen: toegevoegd voor de duur van de uitzending (en de opwerkperiode) aan een eenheid waar ze niet organiek bij geplaatst zijn en na terugkeer ook niet bij blijven werken.

Opvallend is echter dat dat precies de helft van de boeken is geschreven door individueel uitgezonden militairen. Alleen als minimaal 35 procent van alle naar Afghanistan uitgezonden militairen individueel zou zijn uitgezonden, zou dit niet significant hoger zijn dan verwacht. Dit past goed bij de conclusies van een Pools onderzoek onder Afghanistan-veteranen²⁵ dat aantoonde dat militairen bij voorkeur (76 procent) hun uitzendervaring delen met militairen die ook met hen op uitzending zijn geweest.

Individueel uitgezonden militairen missen deze uitlaatklep. Ze zijn daarom meer gemotiveerd om hun uitzendervaring met de wereld te delen dan in team uitgezonden militairen. Het hoge percentage individueel uitgezonden militairen dat een boek schrijft wijst ook op een ‘zelfhulp motief’: het schrijven van een boek is een manier om met de eigen ervaringen om te gaan, in afwezigheid van gelijkgestemden.

Conclusie

We kunnen uit dit vergelijkend onderzoek dus concluderen dat militaire schrijvers representatief zijn als het gaat om de verhouding man/vrouw, de verdeling over de krijgsmachtdelen en het aantal schrijvende onderofficieren. Militaire schrijvers zijn echter gemiddeld veel ouder en hebben veel meer schrijvende officieren en minder schrijvende manschappen onder hun gelederen dan verwacht, en het aandeel individueel uitgezonden militairen is disproportioneel groot.

Verhaallijnen

De volgende vraag is dan hoe positief of negatief de schrijvende militairen zijn in hun boeken. Beschrijven 21-ste eeuwse vrijwillig in dienst getreden militairen nog steeds vooral hoe ze

gedesillusioneerde zijn geraakt door de oorlog, net als hun voornamelijk dienstplichtige voorgangers uit de Eerste Wereldoorlog?

Positief plot: een krappe meerderheid

Als je kijkt naar de overkoepelende verhaallijnen die worden geschreven door de ontwikkeling die de hoofdpersoon doormaakt in het boek te volgen, dan valt allereerst op dat een (krappe) meerderheid van de boeken een positief plot heeft: 31 van de 54 (57 procent). De verdeling van de boeken is zoals Harari voorspeld heeft: de meerderheid (69 procent) zijn openbaringsplots, dus ofwel groeiplots (30 procent) ofwel desillusieverhalen (39 procent). De andersoortige plots (actie-verhalen en bewonderingsplots bijvoorbeeld) maken 31 procent van de boeken uit.

Daaruit mag dus voorzichtig de conclusie getrokken worden dat hedendaagse militaire memoires niet meer alleen negatief zijn. Echter, een behoorlijke minderheid (43 procent) van de militaire schrijvers schrijft negatieve verhalen, vrijwel allemaal desillusieverhalen.

Twee soorten negatieve plots

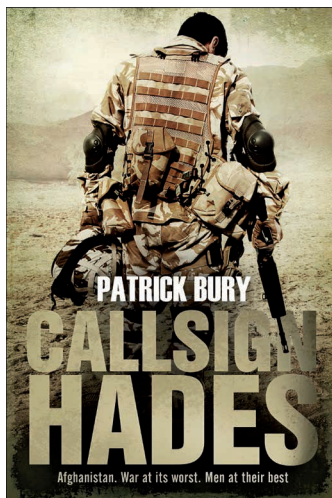
Er zijn twee soorten desillusieverhalen. De eerste zijn de *degeneration* plots. Dit zijn verhalen waarin de persoonlijkheid van de hoofdpersoon in negatieve zin verandert, vooral omdat ze door hun uitzending PTSS hebben opgelopen. Zes van de boeken (11 procent) beschrijft dergelijke uitkomsten van een uitzending.

Dat is opmerkelijk omdat onderzoekers van memoires²⁶ ervan uitgaan dat PTSS-verhalen reflectietijd nodig hebben en dus pas als

24 De J1 is (het hoofd van) de afdeling personeel die verantwoordelijk is voor het uitzenden van militairen van elk krijgsmachtddeel. Hier F.P.M. Verweij, telefoongesprek, 26 maart 2013.

25 M. Iwanek, *Readaptacja żołnierzy powracających z misji wojskowych poza granicami kraju. Sprawozdanie z badań* [Adaptatie van militairen na participatie in buitenlandse militaire missies. Onderzoeksrapport], Warschau, Wojskowe Centrum Edukacji Obywatelskiej [Militair centrum voor civiele educatie], 2011.

26 S. Hynes, *The Soldiers' Tale: Bearing Witness to Modern War*; R. Woodward & K.N. Jenkins, *Soldiers' Bodies and the Contemporary British Military Memoir*. In: K. McSorley (ed.), *War and the Body: Militarisation, Practice and Experience*, London, Routledge, 2013.

In hedendaagse militaire memoires is de desillusie van een romantisch idee over oorlog nauwelijks meer terug te vinden. Het boek 'Callsign Hades' vormt hierop een uitzondering

retrospectieve memoires verschijnen, lang na de oorlog, en niet als onmiddellijke memoires. Het is goed mogelijk dat de aandacht die PTSS tegenwoordig binnen de krijgsmacht krijgt het veel gemakkelijker maakt om hier al snel en openlijk over te spreken en schrijven. In plaats van een persoonlijk falen (zoals 'shell shock' in de Eerste Wereldoorlog vaak werd gezien), is het een onfortuinlijk onderdeel van militair-zijn geworden, waar iedereen mee kan worden geconfronteerd.

De tweede soort zijn *desillusionment* plots. Hier verandert niet de gehele persoonlijkheid van de hoofdpersoon, maar wel de

manier waarop hij/zij over bepaalde dingen denkt. De held begint met het geloof in bepaalde waarden en idealen, maar door wat er tijdens de uitzending gebeurt, verliest hij/zij dat geloof. Maar liefst 15 boeken beschrijft dit soort negatieve verhalen (28 procent).

In de desillusieboeken uit de Eerste Wereldoorlog gaat de belangrijkste desillusie over wat oorlog met je doet: de voornamelijk dienstplichtige, mannelijke militairen verwachtten dat de oorlog een man en een held van ze zou maken, maar in plaats daarvan bleek oorlog iets afschuwelijks te zijn. Ze waren een slachtoffer geworden in plaats van een held.

In de hedendaagse militaire memoires is die desillusie van een romantisch idee over oorlog nauwelijks meer terug te vinden. Slecht een boek heeft dat als voornaamste thema.²⁷ Kennelijk

weten 21-ste eeuwse professionele militairen inmiddels beter wat ze kunnen verwachten van een oorlog, wellicht ook dankzij hun schrijvende voorgangers uit eerdere oorlogen.

Hedendaagse desillusies

Waar moderne militaire schrijvers wel over gedesillustioneerd zijn, zijn twee andere idealen: die van een zorgzame defensieorganisatie en van een zorgzame samenleving. De helft van de *disillusionment* plots is geschreven door militairen wiens verwachtingen over Defensie niet zijn uitgekomen. In sommige gevallen gaat het om militairen die zich onheus bejegend voelen door Defensie, zoals het verhaal van een Amerikaanse reservist wiens team na afloop van de uitzending vier weken lang zonder enige uitleg effectief gevangen gezet wordt, omdat (naar later blijkt) ze een zeer gevaarlijk antimalaria-middel hebben geslikt dat eerst uit hun systeem moet.²⁸

Maar vaak zijn de militaire schrijvers simpelweg teleurgesteld in hun verwachtingen dat ze in een efficiënte en effectieve defensieorganisatie werken, waar voldoende en goed materieel aanwezig is en waar ze van superieuren en collega's erkenning krijgen voor (de ontberingen van) hun werk. Dit zijn klachten die ook in de positieve plots regelmatig terugkomen, maar dan niet zo overheersend.

Ook de andere soort gedesillustioneerde auteurs, degenen die gedesillustioneerd zijn over de samenleving, zijn teleurgesteld in de erkenning die ze krijgen. Ze hadden bij terugkomst meer belangstelling van hun vrienden, maar ook van de pers verwacht, meer geld voor Defensie of voor gewonde veteranen, of meer inzicht van politici.

De gedesillustioneerde schrijvers klagen niet alleen, maar bieden vaak ook oplossingen. Die variëren van een lijst met militair materieel dat nodig is, de oprichting van goede-doelenorganisaties, tot een nieuwe politiek-strategische koers.²⁹ De klachten die ze uiten hebben betrekking op reële en herkenbare problemen en dragen in een democratische samenleving bij aan het debat over de inzet van militairen.

27 P. Bury, *Callsign Hades*, London, Simon and Schuster, 2010.

28 M.G. Skelly, *A Soldier's Tale: Living and Fighting with the Green Berets*, Durham, Eloquent Books, 2010.

29 Respectievelijk: A. Wohlgethan, *Operation Kundus: Mein zweiter Einsatz in Afghanistan*, Berlin, Econ, 2010; S. Tootal, *Danger Close: Commanding 3 PARA in Afghanistan*, London, John Murray, 2009; M. Lindemann, *Unter Beschuss: Warum Deutschland in Afghanistan scheitert*, Berlin, Econ, 2010.

Voorspelbaarheid van plots

Om te onderzoeken of het mogelijk is om te voorspellen wie positieve en negatieve plots schrijven, zijn een heleboel karakteristieken van militaire schrijvers statistisch getoetst. De meeste daarvan (zoals rang, leeftijd, meerdere uitzendingen, krijgsmachtdeel) hebben geen invloed op het soort plot dat ze schrijven. Er zijn maar twee auteurskenmerken die wel significant zijn: de vraag of ze nog werken voor Defensie als het boek uitkomt en het soort werk dat ze doen.

Werken bij Defensie

In het algemeen werken militaire schrijvers die negatieve plots schrijven niet meer voor Defensie op het moment dat hun boek wordt uitgegeven. Werkende militairen schrijven negen keer vaker positieve verhalen dan voormalige militairen. Dat heeft waarschijnlijk drie redenen. Allereerst de reden van ‘wiens brood men eet, diens woord men spreekt’: mensen zijn geneigd om positief te schrijven over de organisatie waar ze in werken en moeten blijven functioneren.

Ten tweede weten we uit de sociale psychologie en organisatiekunde dat mensen die de organisatie hebben verlaten sneller geneigd zijn negatief over de organisatie te praten, al was het maar om de cognitieve dissonantie³⁰ van ‘niet meer voor het bedrijf werken, maar wel positief over dat bedrijf zijn’ op te heffen. In de derde plaats verlaten mensen die negatieve ervaringen hebben sneller de organisatie.

Soort werk, kinetisch of niet?

Het tweede auteurskenmerk dat het soort plot beïnvloedt, is de vraag is of de schrijver primair kinetisch werk doet of niet. Niet-kinetische militairen (gevechtsondersteuners) dragen vooral een wapen voor defensief gebruik (arts, logistiek). Kinetische militairen (combattanten) worden er specifiek op getraind om hun wapen ook offensief te gebruiken (infanterist, gevechtspiloot).

Kinetische militairen schrijven bijna vier keer vaker een negatief plot dan niet-kinetische. Dit

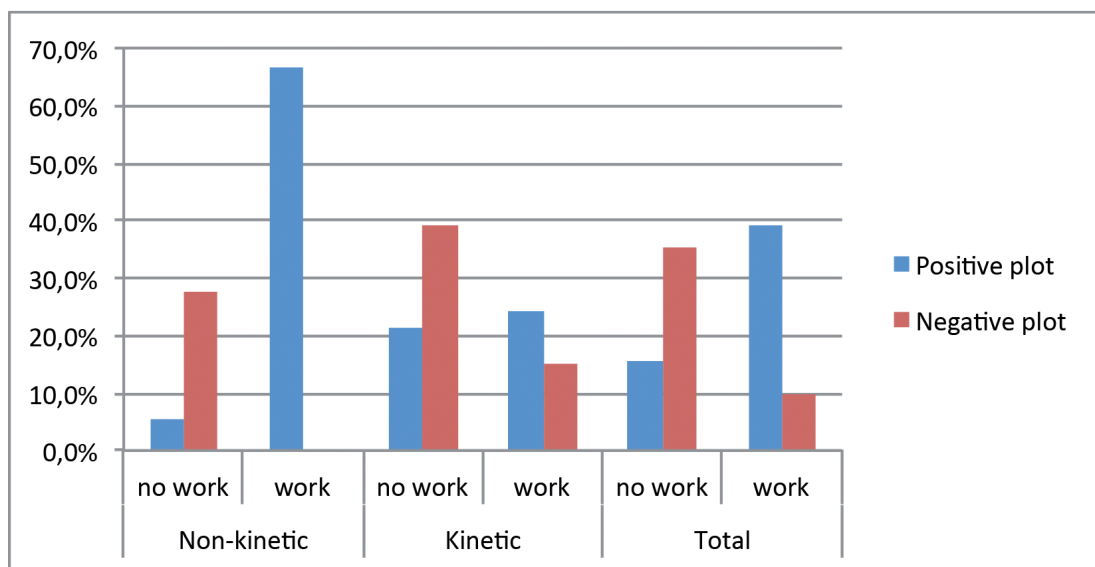
FOTO: MCD

Majoor Niels Roelen, diverse keren uitgezonden op missies voor de VN en de NAVO, schreef ‘Soldaat in Uruzgan’ en ‘Leven na Uruzgan’. Onderzoek toont aan dat militairen die nog bij Defensie werken op het moment dat hun boek verschijnt negen keer vaker positieve verhalen schrijven

heeft waarschijnlijk te maken met het feit dat kinetisch werk minder snel leidt tot positieve verhalen. Het is minder duidelijk wat de (positieve) effecten van hun werk zijn en kinetische militairen hebben een grotere kans om direct met de dood geconfronteerd te worden, zowel in hun eigen team, als dat ze directer betrokken zijn bij het doden van tegenstanders. Het gebruik van geweld is moeilijk en belastend, ook voor professionele militairen.³¹

30 Cognitieve dissonantie wil zeggen dat als iemand diverse dingen weet die psychologisch gezien niet verenigbaar met elkaar zijn, hij of zij op verschillende manieren zal proberen om ze wel verenigbaar te maken. L. Festinger, *Cognitive dissonance*, in: *Scientific American* (1962) (207) 93-107.

31 Zie bijvoorbeeld R. Collins, *Violence: A Micro-Sociological Theory*, Princeton, Princeton University Press, 2008.

Figuur 2 Plots voor de combinatie van kinetisch en werk

Combinatie

Van deze variabelen is de belangrijkste om te voorspellen of iemand een negatief of een positief plot schrijft de eerstgenoemde variabele: 'werkt de schrijver wel/niet bij Defensie'. De factor werk alléén voorspelt het soort plot voor 30 procent, wat in de statistiek als een groot voorspellend effect wordt beschouwd.

Het toevoegen van de kinetische variabele vergroot de score naar 33 procent. Van diegenen die nog steeds bij Defensie werken schrijft 80 procent een positief plot, terwijl voormalig militairen vooral (69 procent) negatieve plots schrijven, zie ook figuur 2.

Conclusie

Met de data uit dit onderzoek in de hand is het mogelijk om een advies aan defensieorganisaties te geven over hoe om te gaan met militaire schrijvers: aanmoedigen, ontmoedigen of negeren?

De data laat zien dat in westerse landen de productie van onmiddellijke memoires tegenwoordig een onvermijdelijke consequentie is van het uitzenden van militairen. Het is zelfs

mogelijk om met een formule³² te voorspellen hoeveel militaire memoires er gezamenlijk zullen worden gepubliceerd bij de traditionele uitgever en via eigen publicatie. De data laat ook zien dat 'werken bij Defensie' op het moment dat een boek voor het eerst wordt uitgegeven de meest betrouwbare variabele is om te voorspellen of een boek een positief of een negatief plot heeft. Verder laat het onderzoek zien dat niet-kinetische militairen (in moderne krijgsmachten de meerderheid van de militairen) veel vaker positieve plots schrijven dan kinetische militairen.

Ervan uitgaande dat defensieorganisaties in eerste instantie geïnteresseerd zijn in positieve publicaties (in welk medium dan ook), is het advies aan elke westerse defensieorganisatie als het gaat om militaire schrijvers: probeer ze te stimuleren om te schrijven zolang ze nog in dienst zijn en stimuleer dan vooral die militairen die een niet-kinetische achtergrond hebben. Een goede plek om te zoeken naar bereidwillige schrijvers zijn de individueel uitgezonden militairen, gezien het feit dat deze categorie de helft van het schrijversbestand uitmaakt. Voor hen is het tevens een goede uitlaatklep voor het verwerken van hun uitzendervaringen. Het advies is dus: aanmoedigen. ■

32 # boeken = 1,2 + 1,5 * (geschatte aantal militairen in *area of operations*/10.000).

In 1983 schreef de ritmeester der cavalerie P.H. de Vries zijn eerste artikel voor dit tijdschrift: 'Afschrikking, kernwapens en de vredesbeweging'. 33 jaar later publiceerde brigade-generaal b.d. dr. P.H. de Vries in *Militaire Spectator* 10 van 2016 'De techniek van terreur en de terreur van techniek'. Weinigen zullen in de annalen van de *Militaire Spectator* terug te vinden zijn die zo vaak en over zulke diverse onderwerpen hebben geschreven. In deze aflevering neemt

De Vries als auteur afscheid van u en ons. Met zijn altijd doordachte en vaak prikkelende artikelen en columns heeft hij een belangrijke bijdrage geleverd aan de doelstelling van de *Militaire Spectator*: de ontwikkeling van en het debat over de krijgswetenschappen. Namens de redactie en de lezers zeg ik: Peer bedankt, het ga je goed!

De hoofdredacteur

L.S.,

Dr. P.H. (Peer) de Vries, brigade-generaal b.d.

De zegswijze 'old soldiers never die, they just fade away' heb ik nooit begrepen. Oude soldaten gaan toch ook dood? Maar dat 'they just fade away' heeft inmiddels enige betekenis voor mij gekregen. Als je de dienst verlaat en uiteindelijk gaat behoren tot de categorie oude soldaten, dan vervaagt langzamerhand toch de band die je met het actieve soldatenleven hebt gehad. Ook van de andere kant treedt die vervaging op. Ik kan mij nog goed herinneren dat ik weinig tot geen begrip – laat staan enig respect – had voor militairen die al jaren de dienst hadden verlaten en die dan toch in hun niet meer passend uniform bij een oefening kwamen kijken. Ik vroeg mij altijd af waarnaar die mensen op zoek waren.

Omdat ik bij mijn dienstverlating al mijn uniformen heb weggedaan, ben ik nooit in de verleiding gekomen dat pakje nog eens aan te trekken. Inmiddels ben ik zo'n dertien jaar uit dienst en ik merk dat mijn zicht op de krijgsmacht vervaagt. Niet dat ik afstand van de krijgsmacht neem. Ik heb de 35 jaar actieve dienst ervaren als een periode waaraan ik heel veel heb te danken: plezier in het werk, fantastische kameraadschap en zegenrijke vorming. Maar vanaf het moment dat je met pensioen bent, ontstaat vanzelf een steeds grotere afstand. Ik ben eigenlijk niet meer echt op de hoogte wat er zoal in de krijgsmacht omgaat. Natuurlijk lees ik nog steeds vakliteratuur, maar dat is toch wat anders dan de krijgsmacht dagelijks ervaren. En dat geldt met name voor de technologische ontwikkelingen bij de krijgsmacht: nieuw materieel, nieuwe concepten, nieuw jargon. Natuurlijk voel ik mij nog altijd zeer betrokken bij het wel en wee van de krijgs-

macht, maar ik wind mij daar niet meer over op; wat ik vroeger heel goed kon, mij opwinden.

Ook aan de zijde van de krijgsmacht zal mijn beeld onherroepelijk vervagen. Mijn naam roept niet langer vrees of woede op, want je verdwijnt uit de collectieve herinnering. Dan wordt het tijd dat je dat ook zelf inziet en je daarbij neerlegt, en in mijn geval ook mijn pen.

Mijn tijd als auteur van artikelen zit er op. Ik heb schrijven altijd leuk gevonden en over mijn vak schrijven vond ik extra leuk. Ik heb mijn vak altijd prachtig gevonden, vooral vanwege de combinatie van praktische en intellectuele uitdagingen. Dan is het ook geen moeite je daarin te verdiepen en de resultaten van die verdieping te delen met collega's. En door artikelen te schrijven deel je die bevindingen met veel meer dan de toevallige toehoorders in de mess of bij een oefening.

Ik ben vroeg begonnen met het schrijven van artikelen en heb dat met enige regelmaat volgehouden. Na circa 60 bijdragen aan de *Militaire Spectator* is het mooi geweest. Ik dank de redactie van het tijdschrift voor de ruimte die zij mij hebben geboden. Ik dank al degenen die mij hebben geholpen door mijn ontwerpartikelen te bekritisieren. Ik dank mijn co-auteurs. En ik dank vooral degenen die niet alleen de moeite hebben genomen mijn bijdragen te lezen, maar ook de moeite hebben genomen om in de *Militaire Spectator* te reageren op mijn opvattingen.

Ik dank u allen! Het ga u goed. ■

Geen aparte militaire strategie

Dr. W.F. van Eekelen, oud-minister van Defensie

In zijn afscheidscollege als hoogleraar militaire geschiedenis en strategie aan de Nederlandse Defensie Academie zei professor Amersfoort dat Nederland de weg kwijt was en dat er een militaire strategie moest worden toegevoegd aan het toetsingskader voor operaties.¹

Hij baseerde zich daarbij vooral op de *Task Force Uruzgan*, die inderdaad leed aan haastje-repje. Maar dat kwam omdat niemand vóór de aanslagen van 9/11 in de VS ooit gedacht had aan een operatie in Afghanistan. Als Kaboel bereid was geweest Osama bin Laden uit te leveren, zou die ook niet hebben plaatsgevonden. Het valt dus te betwijfelen of de institutionele verbeteringen van professor Amersfoort toen iets hadden kunnen toevoegen.

Politieke spagaat

Amersfoort heeft terecht gewezen op de politieke spagaat waarin Nederland verkeerde: wij wilden wél meedoen aan een opbouwmissie van ISAF maar níet aan de voornamelijk Amerikaanse vechtmis­sie van *Operation Enduring Freedom*. Deze scheiding was niet goed te maken, te meer omdat onze Defensie Uruzgan aanvankelijk zag als een *counterinsurgency operation* waarin gevechtshandelingen voorzienbaar waren. Later bleek de situatie nog gecompliceerder te zijn en lag de nadruk op het pacificeren van een lokale stammenoorlog.

Onder deze omstandigheden was het begrijpelijk dat militairen behoefte hadden aan duidelijke en haalbare doelstellingen, maar die van de politiek niet kregen. Amersfoort doet heel geringschattend over ons politieke en

militaire vermogen om een strategie te ontwikkelen en bepleit een militaire strategie als afzonderlijke schakel tussen het politieke veiligheidsbeleid en de militaire acties. Hij wil bovendien de instelling van een Nationale Strategische Raad.

Naar mijn mening is aan dit laatste geen behoefte. Daarbij wil ik niet twisten over de rol van het operationele niveau tussen strategie en tactiek in. Voor mij blijft het belangrijkste van strategie de poging om doelstellingen te combineren met de aanwezige (respectievelijk toekomstige) middelen over een redelijk lang tijdsbestek.

Wat mij echter verbaast is de wijze waarop de term ‘militaire strategie’ is gebruikt. Oorspronkelijk betekende ‘strategie’ de kunst van de veldheer, maar dat is toch al lang niet meer zo. Clausewitz had het al over politieke doelstellingen met inmenging van andere middelen. Dat geldt vandaag de dag nog sterker: de vermenging van interne en externe veiligheid, en het fenomeen *hybrid warfare*, waarin alles samenvalt, tot razendsnel gebruik van media, cyberspace en hacking, waarbij de tegenstander vaak niet meer statelijk is maar een mix van ‘groene mannetjes’, niet-gouvernementele organisaties en terroristen.

‘Dutch Approach’

Nederland heeft naam gemaakt met de verbreiding van het 3D-concept, met enige overdrijving ook wel ‘Dutch Approach’ genoemd, als samenvattende benadering van *Defence, Diplomacy & Development*. Wij waren trots op het winnen van *hearts and minds*. Helemaal juist was de term overigens niet, want het ging niet om defensie maar om veiligheid, en niet om diplomatie alléén,

¹ H. Amersfoort, ‘Over de teloorgang van de militaire strategie en de noodzaak van geschiedenis’, in: *Militaire Spectator* 186 (2016) (5) 217-231.

maar om ondersteunende bemiddeling en bestuurlijke modernisering. Daarom wordt tegenwoordig opnieuw gesproken van een *comprehensive concept* en bij militaire opleidingen van ‘stabiliserende operaties’. In ieder geval is duidelijk dat stabilisering niet een louter militaire taak kan zijn.

Zelf had ik als student het voorrecht enkele malen in het gehoor van George Kennan te mogen zijn, de schrijver van het befaamde *long telegram* (uit Moskou, 1946) waarin hij het einde van de Sovjet-Unie voorspelde en een politiek van *containment* aanbeval. Die diende hoofdzakelijk politiek en economisch van aard te zijn, maar wel tegen de achtergrond van militaire kracht die in staat was agressieve neigingen van de Sovjets in te perken met ‘*adroit and vigilant application of counterforce at a series of constantly shifting geographical and political points*’.

Westerse eensgezindheid

Het viel mij op dat Ivo Daalder, oud-ambassadeur bij de NAVO, onlangs in de *Financial Times* dat idee van *containment* weer heeft opgepakt.² Uiteraard zijn er thans verschillen; Rusland is vandaag zwakker dan destijds, zonder de messianistische aantrekkingskracht van het communisme en president Poetin mikt vooral op invloedssferen op het gebied van de vroegere Sovjet-Unie. Maar de aanpak is vergelijkbaar: met westerse eensgezindheid tekenen van vastberadenheid tonen en sancties handhaven tot Moskou inbindt.

Intussen is onze veiligheidssituatie er niet beter op geworden. Na jaren van concentratie op vredesmissies buiten onze grenzen vraagt nu de collectieve defensie weer aandacht. In het verleden werd te gemakkelijk gedacht dat onze middelen voor beide scenario’s bruikbaar

waren, maar dat is met de grote technologische ontwikkelingen niet meer zo zeker.

Nieuwe prioriteitstellingen worden daarom noodzakelijk, evenals nauwere samenwerking met andere landen, al dan niet binnen bestaande kaders. Wij kunnen het niet meer alleen, maar dat hoeft ook niet als onze middelen aansluiten bij die van bondgenoten en gezamenlijk ingezet kunnen worden.

Belangen beter in kaart brengen

Even kritisch als Amersfoort was KTZ Woudstra, hoofddocent maritieme strategie, die Nederland verweet in strategische armoede te verkeren.³ Veel van zijn opmerkingen snijden hout, maar worden ook vrij algemeen gedeeld en zijn in de media terug te vinden. Met name de zorg over het Chinese optreden in de Zuid-Chinese Zee en de tactiek van misleiding, die van de oude strateeg Sun Tzu, is overgenomen: je moet heel divers zijn en de tegenstander pakken waar hij zwak is. En winnen zonder vechten heeft altijd de voorkeur.

Woudstra bepleit de maritieme belangen beter in kaart te brengen en vooral de betekenis van de haven van Rotterdam. Hoe gaan wij om met onze economische en onze fysieke veiligheid en wat zijn de dreigingen? Hij zegt, eveneens terecht, dat een mate van *power projection* nodig is om *soft power* kracht bij te zetten.

Woudstra eindigt echter met de noodzaak van een ‘harmonische vloot’, maar dat stadium zijn wij wel voorbij. Omdat ook hier geldt: samenwerking, liefst integratie, met andere landen

² *Financial Times*, 17 oktober 2016.

³ J. Karremann, ‘In Nederland heerst strategische armoede’, *Marineschepen.nl*, 10-06-2016. Zie: <http://marineschepen.nl/nieuws/Niels-Woudstra-interview-maritieme-strategie-090616.html>.

MENINGEN VAN ANDEREN

om tezamen voldoende capaciteit op de been te brengen voor gezamenlijke missies...

Geen nodeloze scheiding

Voor beide schrijvers geldt dat zij moeten oppassen een nodeloze scheiding tussen militair en politiek aan te brengen. Op dit moment neemt de steun voor verhoging van het defensie-budget toe. Dat is nodig, maar zelfs met weinig middelen doen wij het goed, ook internationaal gezien. Daarbij past een gezamenlijke civiel-militaire aanpak en die is nóg belangrijker geworden nu de meeste politici geen persoonlijke ervaring met Defensie meer hebben via de

dienstplicht. Dan is het goed dat Defensie zich in het openbare debat opstelt als noodzakelijke partner en geen klagende Nederlander wordt die op afstand alles beter weet.

Een goed voorbeeld is het wekelijkse overleg over lopende missies dat op donderdag wordt gehouden tussen Defensie, Buitenlandse Zaken en andere deelnemers. Misschien past daar een nauwer overleg bij over doelstellingen, zoals een door de Adviesraad Internationale Vraagstukken aanbevolen Crisis Management Concept, maar liefst geen aparte militaire strategie. ■

ANTWOORD OP MENINGEN VAN ANDEREN

Graag reageer ik op de ingezonden brief van dr. Van Eekelen. Naar zijn mening zijn we het stadium van de harmonische vloot voorbij en moeten we samenwerken en liefst integreren om met andere landen voldoende capaciteit op te brengen voor gezamenlijke missies.

Geen harmonische vloot impliceert dat we tactische capaciteiten bij bondgenoten moeten betrekken bij daadwerkelijke inzet. Tijdens de Koude Oorlog had dat wellicht gekund. In die tijd was de dreiging eenduidig en richtten we ons volledig op gezamenlijke afschrikking en – indien nodig – gezamenlijk optreden met de *gehele* NAVO. In de huidige multipolaire wereld met onvoorspelbare statelijke en niet-statelijke opposenten staat echter niet van tevoren vast met wie we moeten optrekken. Opponenten zullen niet alleen proberen bondgenoten uit elkaar te spelen, zodat deze uiteindelijk verschillend reageren, ook zullen zij onder het *trigger level* van Artikel 5 van het NAVO-verdrag willen blijven, waardoor een gezamenlijke respons uitblijft en staten op zichzelf of op

kleine coalities teruggeworpen worden. Staten zullen er dus waarschijnlijk niet aan kunnen ontkomen individueel of in wisselende coalities te opereren. Het is niet meer collectief zwart of wit. Dit leidt tot de noodzaak van een harmonische krijgsmacht, met een complete *toolbox*. *Au moment suprême* willen we immers niet afhankelijk zijn van een andere staat die de benodigde capaciteiten op dat moment niet kan of wil leveren. Dat laat onverlet dat internationale samenwerking voordelen kan opleveren, maar dat is geen argument om geen harmonische vloot of krijgsmacht te hebben. Dr. Van Eekelen concludeert dat er geen aparte militaire strategie nodig is. Echter, juist in deze zeer complexe tijd is het cruciaal onze vitale belangen duidelijk voor ogen te hebben en te weten hoe we deze moeten beschermen. Een goede strategie formuleert dan ook het plan met de middelen om deze belangen veilig te stellen. ■

KTZ mr. N.A. Woudstra

Euthanasie

Linda Polman

Onlangs ontmoette ik de Italiaanse oorlogsverslaggeefster Francesca Borri. Haar boek is in het Nederlands vertaald en ze was naar Amsterdam gekomen om erover te vertellen. Onze vrouw in Aleppo gaat over haar tijd als journaliste in het Syrische Aleppo, in 2012 en 2013, embedded bij rebellen van de Free Syrian Army (FSA).¹ Die waren in augustus 2012 vanuit Turkije Aleppo binnengevallen om de bevolking te bevrijden van de dictator Assad. Tenminste, dat zéiden ze. Al snel waren vreugde en hoop van de bevolking over hun komst omgeslagen in woede en walging. Borri beschrijft hoe ze in het gezelschap van een FSA-strijder een lokale vrouw ontmoette, een jonge weduwe, uitgemergeld van de honger, tandenloos en getroffen door typhus. Ze had geen schoenen, maar had haar voeten omwikkeld met stukjes kattenbont. Die kat had ze gevangen en opgegeten. Maar dat was al lang geleden, sindsdien overleefde ze op een sneetje brood per dag en geel regenwater. De strijder van de FSA was zeer onder de indruk van haar verhaal en haar uitgeteerde voorkomen. Hij beklopte zijn broekzakken op zoek naar muntjes en toen hij die niet vond, begon hij zijn schoenen uit te trekken om aan haar te geven. Maar de vrouw zei: 'Ik wil niks van jou. Het is allemaal jullie schuld.' De FSA gebruikte scholen en ziekenhuizen als hun bases. Als ze dat niet hadden gedaan, zou Assad geen excuus hebben gehad om woonwijken te bombarderen. Maar burgerslachtoffers boeiden de rebellen totaal niet. Op zijn best waren de inwoners van Aleppo hun gijzelaars. Sinds ze Aleppo binnenwandelden, hadden de rebellen gedaan alsof de stad van hen was. Ze stommelden huizen en winkels zomaar binnen en paktten wat ze wilden. Het waren amateur-militairen. De unit waarin Borri zich embedde bestond uit dertien pubers op teenslippers of met twee verschillende schoenen aan, in T-shirts van Messi en Che Guevara, ongetraind en met tien kogels de man. Over een strategie om Assads troepen te verslaan hadden ze nooit nagedacht en over de toekomst van land en

volk maakten ze zich ook niet druk. Ze rekenden erop dat Obama zou komen om Assad af te zetten, net zoals hij gedaan had met Gadaffi in Libië. Maar ze vergaten dat Gadaffi geen bondgenoten meer had. Assad heeft de Russen en Hezbollah.

Borri bezocht Aleppo voor het laatst in de herfst van 2013. Dat kon toen alleen nog van top tot teen vermomd als Syrische vrouw. Aleppo was louter honger en islam geworden. Er was minder vrijheid dan tijdens Assad, zeiden de mensen. Tóen bemoeiden ze zich alleen met je als je je inliet met politiek activisme, nu bemoeiden ze zich met ieder detail van je persoonlijke leven. Alles was verboden: muziek, alcohol, sigaretten. Met name vrouwen hadden veel vrijheid moeten inleveren. Als de rebellen winnen, planten ze op de ruïnes van Syrië de vlag van de fundamentalisten, zei een jonge vrouw. Vrouwen in Raqqa hadden zich in gevechten al opgeofferd als menselijk schild. Tegen de rebellen.

Borri's ervaringen stammen uit 2012 en 2013. Toen dachten we al dat het niet erger kon worden, maar moet je nú kijken. Geschat wordt dat rond de 200.000 mensen nog steeds overleven in Oost-Aleppo. Ondergronds, want huizen zijn stuk, gordijnen flapperen in de wind. Vluchteling worden was een luxe die ze zich niet konden veroorloven. Vervoer naar de Turkse grens kost al een vermogen en de smokkelaars die je door de gesloten grens heen moeten helpen minstens zoveel. Ik vroeg Francesca Borri of het goed of slecht is dat Aleppo nu valt. Geen van beide, antwoordde ze. Door de bombardementen van de Russen en de oprukkende tanks van Assad worden de stad en haar inwoners uit een lang en afschuwelijk lijden verlost. Eindelijk. 'Het is euthanasie', zei Borri. ■

¹ Francesca Borri, *Onze vrouw in Aleppo. Berichten van het front* (Amsterdam, De Geus, 2016).

Het European Defence Action Plan

Dr. M.F.J. Houben – luitenant-kolonel der mariniers*

Eind november heeft de Europese Commissie het *European Defence Action Plan* gepresenteerd. Eén aspect uit het actieplan, het Europees Defensiefonds, heeft vooral de aandacht getrokken. Er valt echter meer over het actieplan te zeggen en vooral van te vinden. Ik deel graag enkele observaties en overwegingen. Het eerste dat opvalt is dat de rationale van het actieplan helder en onomwonden wordt verwoord. Commissie-voorzitter Juncker riep in zijn State of the Union-speech op tot een 'Europe that protects, empowers and defends'. Dit betekent dat wij Europeanen meer verantwoordelijkheid moeten nemen voor onze eigen veiligheid en moeten investeren in de kerncapaciteiten die ons in staat stellen om onszelf te beschermen, ons grondgebied te verdedigen en een tegenstander te kunnen afschrikken. De EU is een *security provider* die niet alleen in staat moet zijn om *soft security* te leveren, maar ook *hard security*. Dit uiteraard in samenwerking en complementariteit met de NAVO. Om invulling te kunnen geven aan die verantwoordelijkheid van een security provider in Europa en daarbuiten heb je strategische autonomie nodig. En die autonomie gaat verder dan het zelfstandig kunnen optreden of soevereine beslissingen nemen: het gaat ook om de industriële basis, het fundamentele onderzoek en de toegepaste kennisbasis die Europa in staat moet stellen om de capaciteiten ook te ontwikkelen en te bouwen. Dat is de strategische autonomie waar de EU naar op zoek is dat is het doel waaraan met dit actieplan mede invulling wordt gegeven. Opvallend ook is wat het Action

Plan *niet* is. Het Action Plan heeft de vorm van een *Communication* gekregen, het gebruikelijke instrument om een niet-juridisch bindend beleidsstuk of strategie te presenteren. Gaat het om een juridisch bindende regeling dan krijgt het doorgaans de vorm van een directief of een verordening. Het Action Plan is echter geen *Joint Communication* van de Hoge Vertegenwoordiger en de Commissie geworden. Sinds enkele jaren is er een groeiend gebruik dat Commissie en Hoge Vertegenwoordiger, bij beleidsterreinen die zowel interne als externe veiligheid raken of die *cross-sectoral* zijn, elkaar opzoeken en er een gezamenlijk project van maken. Voorbeelden hiervan zijn de cyberstrategie, de maritieme veiligheidsstrategie en het paper over capaciteitsontwikkeling en de mogelijkheid om het 'Instrument contributing to Peace and Stability' ook in te zetten voor de ontwikkeling van capaciteiten gerelateerd aan veiligheid en Defensie. Deze drie strategieën zijn in gezamenlijkheid met de Commissie opgelopen. Het grote voordeel van die joint-aanpak is dat zowel Commissie, de HV (European External Action Service) als de lidstaten betrokken zijn bij het proces, zich eraan committeren en ook gebonden zijn aan de strategie en hun activiteiten op dat vlak coördineren. De Commissie heeft er nu dus voor gekozen om, weliswaar in goed overleg met de Hoge Vertegenwoordiger en de lidstaten, vooral in te zetten op de Commissie-bijdrage en daarmee haar positie te markeren in het Europese krachtenveld.

Toegevoegde waarde van Europa voor Defensie

Een uitdaging voor de lidstaten is dat decennialang bezuinigen op de defensiebegrotingen geleid heeft tot een situatie waarin 'the trend of shrinking defence budgets has been aggravated by inefficiencies in the way those budgets are used. The fragmentation of European markets

* Op deze plaats vindt u afwisselend een column van Frans Matser, publicist, en dr. M.F.J. Houben, luitenant-kolonel der mariniers.

¹ Directive 2009/81/EC on the coordination of procedures for the award of certain works contracts, supply contracts and service contracts by contracting authorities or entities in the fields of defence and security.

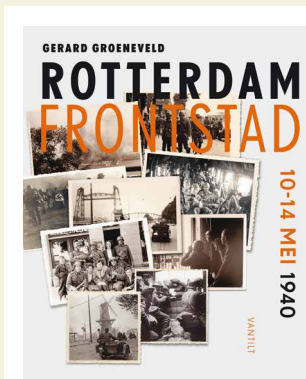
leads to the unnecessary duplication of capabilities, organisations and expenditures'. Krijgsmachten in Europa zijn niet alleen kleiner geworden, maar *overall* ook minder doelmatig: de 28 EU-landen hebben 154 verschillende wapensystemen, de VS 27, en slechts 22 procent van de nationale defensiebudgetten wordt in de vorm van *collaborative equipment procurement* uitgegeven.

De EU zet in op meer samenwerking en de versterking van de industriële defensiebasis in Europa. Die versterking bestaat uit twee hoofdthema's: het versterken van de concurrentiekracht en het vergroten van het innovatief vermogen. Meer samenwerking is noodzakelijk om de *inefficiencies* in de investeringen te verminderen, waardoor landen meer *bang for the buck* krijgen. De versterking van de industriële defensiebasis vraagt om een serie maatregelen, van een betere toegang tot de defensiesector voor het MKB tot meer investeringen in de *defence supply chains* en het creëren van een eengemaakte defensiemarkt in Europa.

De Commissie mobiliseert hiervoor verschillende financiële instrumenten. Zo kan de Europese Investeringsbank leningen of bankgaranties verstrekken voor *dual-use activities*. Ook het Regionaal Ontwikkelingsfonds kan geld verstrekken voor defensie-gerelateerd onderzoek als onderdeel van een nationale, regionale of een 'slimme' specialisatiestrategie. In dit opzicht biedt dit actieplan diverse nieuwe mogelijkheden die de toegang tot kapitaal faciliteren voor het MKB en de bedrijven die in de defensie *supply chain* zitten. Om de kansen en de potentie die dit actieplan bevat ook ten volle te benutten is een intensieve dialoog tussen defensie en de industriepartners essentieel en kan het ook noodzakelijk zijn om tot nieuwe vormen van samenwerking te komen, waarbij naast defensie en industriepartners ook regionale en lokale overheden betrokken zijn.

Diverse carrots en een stick

Het zijn echter niet alleen *carrots* die de Commissie de lidstaten voorhoudt. De *stick* waarmee de Commissie dreigt te gaan zwaaien is het Directief betreffende de verwerving van defensiematerieel.¹ De Commissie constateert dat een zeer aanzienlijk deel van de verwerving van defensiematerieel buiten de regels voor *EU public procurement* blijft. 'This means that there is still a significant untapped potential to generate further public savings and opportunities for jobs and growth'. De Commissie kondigt aan zich te zullen gaan concentreren op de effectieve implementatie van de twee defensie-directieven (het andere directief betreft de transfer van defensie-gerelateerde producten binnen de EU) 'including through enforcement'. Voegt de Commissie vervolgens de daad bij het woord, dan zal dat vergaande gevolgen hebben voor de verwerving van defensiematerieel. Het mantra zal dan worden *invest in commonality*. Opmerkelijk, ten slotte, is het commitment van de Commissie, dat op verschillende plekken in het actieplan zeer sterk tot uitdrukking wordt gebracht. In haar eigen woorden: 'the Commission is committed to complement, leverage and consolidate collaborative efforts by Member States in developing defence capabilities to respond to security challenges as well as to support the European defence industry', en 'The Commission is ready to engage at an unprecedented level in defence to support Member States. It will exploit the EU instruments, including EU-funding, and the full potential of the Treaties, towards building a Defence Union.' Dat zijn natuurlijk mooie woorden, die we pas echt gaan geloven wanneer de Commissie ook daadwerkelijk levert. Het zal duidelijk zijn dat de 'Defensie Unie' de stip op de horizon is waarop de Commissie zich oriënteert en waar Jean-Claude Juncker, bij gebleken succes, zijn plaats in de geschiedenisboeken mee zou verdienen. ■

Rotterdam Frontstad

10-14 Mei 1940
Door Gerard Groeneveld
Nijmegen (Uitgeverij Vantilt) 2016
ISBN 9489460042584
325 blz., ill.
€ 29,50

Te mooi om waar te zijn? Journalist en historicus Gerard Groeneveld speurde naar foto's en (ego)documenten op internet om zijn collectie over de Duitse inval van Nederland in 1940 uit te breiden. Er werd opeens een Kriegstagebuch aangeboden. Het bleek te gaan om het officiële oorlogsdagboek van het 39ste Armeekorps, het legerkorps van Generalleutnant Rudolf Schmidt. Na de aansluiting tussen de Duitse hoofdmacht van Schmidt en de luchtlandingseenheden in de Maasstad werd hij de sleutelpersoon tijdens de verwikkelingen op het Noordereiland die zouden leiden tot het bombardement van Rotterdam. Schmidt stuurde op 14 mei 1940 de strijd aan, voerde de onderhandelingen over de overgave van de stad en dicteerde onder grote tijdsdruk de capitulatievoorwaarden, terwijl de Duitse bommenwerpers al in de lucht hingen. Het lukte Groeneveld het Kriegstagebuch van het legerkorps van Schmidt te verwerven: een vondst van grote historische waarde. Maar de echte verrassing moest nog komen. Tussen de papieren vond Groeneveld het capitulatie-document van Rotter-

dam. Dit maakte zijn aankoop tot nationaal nieuws. Want ook al was de letterlijke tekst daarvan wel bekend, het document werd als verloren beschouwd.

Reageren

In feite vertelt het capitulatie-document in een notendop het complete verhaal van de dramatische gebeurtenissen van de veertiende mei 1940 in Rotterdam. Op de ochtend van die dag hadden de Duitse troepen ten zuiden van de Maasbruggen van Rotterdam vrijwel alles al onder controle. Maar ze slaagden er maar niet in om via het kleine Duitse bruggenhoofd op de Maasoever de Vesting Holland binnen te komen. Schmidt hoopte dat nu te forceren. Dit 'eerste ultimatum' van Schmidt, gericht aan de militaire commandant van Rotterdam kolonel Scharroo, was netjes getypt en opgesteld in heel redelijk Nederlands, mét een paar aandoenlijke taalfouten. Schmidt dreigde met de 'vernietiging' van de stad door een (lucht)bombardement indien Rotterdam zich niet binnen enkele uren overgaf. Hij schreef letterlijk: 'Dit kan de volledige vernieling van het stad ten gevolge hebben'.

De reactie van Scharroo was een handgeschreven tekst, opgesteld in voortreffelijk Duits. Het unieke ervan is dat de hoofdpersonen van het drama in Rotterdam daarna steeds op datzelfde papier op elkaar gingen reageren. Dit 'tweede capitulatie-document', dat nu dus is teruggevonden, laat zich daarom lezen als een palimpsest: een manuscript met meerdere handschriften en tijdslagen over elkaar heen, waarop alle betrokkenen hun sporen hebben nagelaten. Scharroo deelde aan Schmidt mee dat hij niet kon ingaan op de eis tot capitulatie, vanwege het ontbreken van de rang en ondertekening van de Duitse generaal. Het zal wel altijd een raadsel blijven of hij tijd wilde rekken of oprecht gemeend heeft dat zijn positie militair gezien sterk genoeg was om dit te kunnen wagen. Hoe dat ook zij, Schmidt was weer aan zet. Hij krabbelde vervolgens in zijn eigen handschrift nieuwe capitulatie-eisen en een nieuw ultimatum onder en achterop het antwoord van Scharroo. Hij deed dit in het Duits en in grote haast, omdat de bommenwerpers die zijn eerste dreigement kracht moesten bijzetten al in de lucht waren. Het werd op de juiste wijze ondertekend ditmaal. Deze tweede eis tot overgave ging, met een parlementair met een witte vlag, opnieuw de brug over, net als de vorige en net zoals het eerdere antwoord van de ganizoenscommandant. Scharroo diende binnen drie uren te accepteren, maar daarop verschenen de 90 Heinkels He 111 in de lucht en een deel daarvan begon om 13.20 uur met afwerpen. Schmidt trachtte dit bombardement, dat dus te vroeg

kwam door het gewijzigde ultimatum, nog wel af te breken. Maar tevergeefs. Rotterdam stond in brand. De gevechten rondom de bruggen waren ondertussen nog steeds in volle gang. Hierop kwam Scharroo de brug over. Met het bewuste document. Hij meldde zich bij Schmidt op het Noordereiland. Scharroo schreef *Angenommen* onder de laatste eisen van Schmidt. Nog steeds op hetzelfde papier. Dit hele droge *Angenommen*, met naam en functie, helemaal onder al die andere eerdere tekst, ontroert erg. Er gaan werelden achter schuil.

Privéhanden

Verbluffend is het, zowel het hele verhaal zelf, als feit dat het veellaagige document weer boven water is. Hoe is dit ooit in privéhanden beland? Wie heeft het Groeneveld te koop aangeboden? Hoe is het in vredesnaam toch mogelijk dat de gemeente Rotterdam de fondsen om het aan te schaffen niet bijeen wist te brengen, maar de oorlogsmusea van Overloon en Beek wel? Waarom is het capitulatie document vorig jaar niet beschikbaar gesteld aan de organisatoren van de grote tentoonstelling over de gebeurtenissen in Rotterdam ('De Aanval' in de Onderzeebootloods)? Groeneveld meldt hier helaas niets over. Het blijft allemaal wat schimmig. Wat gelukkig niet schimmig is, is dat de vondst Groeneveld aanzette tot het schrijven van een nieuw boek over de gebeurtenissen in Rotterdam in mei 1940. Daar mogen we blij om zijn. Het is een goed boek. Dat het zo goed is komt niet zozeer door die spectaculaire vondst of andere nieuwe feiten en inzichten, maar doordat Groeneveld, die als journa-

list werkte voor onder meer *NRC Handelsblad* en *de Volkskrant* en eerder publiceerde over propaganda, fotografie en over Kriegsberichter in de Tweede Wereldoorlog, het materiaal prima heeft geordend en 'tot leven heeft gewekt' door gebruik te maken van een heel toegankelijke journalistieke schrijfstijl en een schat aan fraaie afbeeldingen.

Eerdere literatuur

Ingewijden zullen inderdaad weinig wereldschokkende nieuwe feiten of inzichten tegenkomen. Dat is wel verklaarbaar. De gebeurtenissen in Rotterdam tussen 10 en 14 mei 1944 zijn erg goed gedocumenteerd. Vlak na de Tweede Wereldoorlog werden ze direct onder de loep genomen. Bert Honselaar legde in eerste instantie de nadruk op de rol van de mariniers. Hij stond aan de basis van de hardnekkige mythes over de 'zwarte duivels', die de Duitse opmars bij de Maasbruggen zouden hebben gestopt. V.E. Nierstrasz en M.H.R. Calmeyer nuanceerden dit beeld vervolgens in hun officiële 'groene reeks' (*De strijd op Nederlands grondgebied tijdens de Tweede Wereldoorlog*). Daarna ging de literatuur zich, vanuit grote morele verontwaardiging, sterk focussen op 'het terreurbombardement'. Een sleutelboek wat dit betreft was de studie van Aad Wagenaar, *Rotterdam mei '40* (1970). Het is achteraf vooral zeer waardevol gebleken omdat Wagenaar veel hoofdrolspelers interviewde, onder wie General der Fallschirmjäger Kurt Student. De boosheid over de 'oorlogsmisdaad' was nog duidelijk te merken bij de auteurs E.H. Brongers en L. de Jong. Maar het werd definitief minder bij

K. Mallan (*Als de dag van gisteren*, 1985), die vele nieuwe feiten over de gevechten in Rotterdam en over het bombardement wist op te duiken. Dat noopte tot een genuanceerdere visie. Die lijn werd doorgezet in *Mei 1940. De strijd op Nederlands grondgebied* (1990; vierde druk 2012), onder redactie van Herman Amersfoort en Piet Kamphuis. Ook uit *Rotterdam in de Tweede Wereldoorlog* (2006) van J.L. van der Pauw en op de website zuidfront-holland1940.nl blijkt dat de consensus inmiddels is dat het bombardement welbeschouwd een halve mislukking was, veroorzaakt door slechte coördinatie tussen Luftwaffe en grondtroepen, door te vroeg en ongewenst afwerpen en door grotere gevolgen dan voorzien c.q. beoogd. Steeds duidelijker is geworden dat er ook hier, zoals zo vaak in oorlogstijd, sprake is geweest van een mengeling van moedwil en misverstand, met uiteindelijk resultaten die geen van de handelende actoren wilde.

Beeldend

Groenevelds boek is dan ook geen geheel nieuwe visie op basis van nieuwe feiten, maar wel een uitstekende en beeldende integratie van het onderzoek van de afgelopen decennia. In bijna elke alinea verweeft Groeneveld illustratieve citaten van ooggetuigen van beide kanten. Het levert een mooie mix op van droog-zakelijke opmerkingen over het feitelijke verloop van de gebeurtenissen en de beleving daarvan door betrokkenen van allerlei kleur. Een indrukwekkend aantal fraaie foto's maakt het vervolgens mogelijk om de gebeurtenissen en de ervaringen ervan van militairen en toeschouwers beter

dan voorheen 'voor de geest te halen'. *Rotterdam Frontstad* is daarmee vooral een uiterst lezenswaardig beschrijvende synthese geworden, waarbij aangetekend kan worden dat de passages over de drie dagen vóór het bombardement, zeker wat betreft de reactie van de bevolking, misschien wel de beste zijn. Hier volgt Groeneveld van uur tot uur de ontwikkelingen en 'illustreert' hij de beschrijvingen steeds met zowel goedgekozen citaten van ooggetuigen (ook Duitse) als erg mooie en fascinerende foto's. Het verleden trekt in al zijn schakeringen aan de lezer voorbij. Het boek kan hiermee in de traditie worden geplaatst van succesauteurs over militaire geschiedenis als Max Hastings en Anthony Beevor. Dat is als compliment bedoeld. Groenevelds boek is in één opzicht nog beter: het munt echt uit door weergaloos beeldmateriaal, dat door

de tekst heengevlochten is en ook nog apart is opgenomen in een bijlage.

Context

Het enige dat ontbreekt is de militair-historische context en een scherpe operationele analyse. Hoe bepaalde oorlogshandelingen zich nu precies verhiielden tot de ontwikkelingen elders en wat de (militair) historische betekenis ervan is geweest, daarover horen we weinig tot niets. Het boek is enigszins naar binnen gericht en Rotterdam wordt als geïsoleerde casus beschreven. Het boek heeft ook niet de gedetailleerdheid en diepgang die eigenlijk wenselijk is op het vlak van slagorde, bewapening, orders, troepenbewegingen en wijze van optreden, laat staan dat de boeiende these wordt besproken dat het bombardement feitelijk helemaal geen oorlogsmisdaad was (aangezien stad en bruggen

werden verdedigd), maar een slecht uitgevoerd tactisch bombardement (gericht op Nederlandse verdedigers nabij de Maasbruggen), dat ook voor de Duitsers onbedoelde en onvoorziene strategische gevolgen kreeg (omdat nu opeens met een herhaling kon worden bedreigd). Aan zulke brisante analyses en overpeinzingen waagt de auteur zich niet. Is dit erg? Nee, dat valt wel mee. Want de doelgroep is overduidelijk de geïnteresseerde leek en niet de militaire specialist. Het wordt ook ruimschoots gecompenseerd door de grote verdiensten van dit boek. We hebben er een prima overzichtswerk bij, waarin de auteur zich bewust heeft beperkt tot het niveau van de beschrijving en beleving van oorlogvoering, in de mooie stad die daardoor voor altijd veranderde. ■

Drs. H. de Jong, NLDA Sectie Militaire Geschiedenis

MILITAIRE SPECTATOR

Schrijft u een gastcolumn in de Militaire Spectator?

De redactie van de *Militaire Spectator* daagt de lezers uit een gastcolumn te schrijven.

Het thema is vrij, maar moet passen binnen de formule van het tijdschrift. De boodschap moet relevant zijn voor de lezers. Het moet gaan om een gefundeerde eigen mening, om een logisch opgebouwd betoog en de feiten moeten kloppen en verifieerbaar zijn.

Uw bijdrage mag maximaal duizend woorden tellen. U kunt uw bijdrage sturen naar de bureauredactie (zie colofon) of aanbieden via de website. De redactie wacht reacties met belangstelling af.

De hoofdredacteur

Te vuur en te zwaard

De militaire ontwikkeling van Europa, 1315-1914

Door Olaf van Nimwegen

Amsterdam (Prometheus/Bert Bakker) 2015

392 blz.

ISBN 9789035142107

€ 34,99

Oorlogvoeren was tot zeer voor kort een geliefde bezigheid in Europa. Eeuwenlang was Europa een militaire grootmacht en die militaire superioriteit was één van de redenen – of misschien wel de belangrijkste – dat het Continent er rond 1900 in was geslaagd een groot deel van de wereld te onderwerpen. Die Europese dominantie kwam niet van de ene op de andere dag tot stand. Rond 1300 waren de legers in Europa klein, niet veel groter dan enkele duizenden ridders en voetknechten. Dat begon, zo stelt historicus Olaf van Nimwegen in zijn helder geschreven *Te vuur en te zwaard. De militaire ontwikkeling van Europa, 1315-1914*, rond 1315 langzaam te veranderen. In dat jaar versloegen een paar duizend Zwitserse boeren in de slag bij Morgarten een numeriek iets zwakker ridderleger van Leopold I van Habsburg. Die overwinning was overigens niet uniek: de Vlamingen hadden in 1302 het Franse ridderleger in de pan gehakt en in 1314 was de Schotten hetzelfde gelukt in de slag bij Bannockburn. Van Nimwegen wijst er echter op de Vlaamse en Schotse overwinningen eenmalig waren, terwijl de Zwitsers in de eeuw na 1315 ongeslagen bleven.

Actie en reactie

Van Nimwegen, die eerder een aantal indrukwekkende boeken schreef over de geschiedenis van het leger van de Republiek, laat in zijn studie zien dat de militaire ontwikkelingen in Europa in de door hem beschreven periode vooral veroorzaakt werden door actie en reactie, dat wil zeggen: als de ene partij een tijdelijk voordeel had, probeerden anderen dat ongedaan te maken door nieuwe technologieën of tactieken te ontwerpen. De (tijdelijke) superioriteit van de voetlegers leidde tot strategieën om dat ongedaan te maken, al leidden noch de Zwitserse overwinningen, noch die van de Engelse langboogschutters bij Crécy, Poitiers en Agincourt tot een onmiddellijke militaire aardverschuiving. Vuurwapens kwamen weliswaar langzaam opzetten in de vijftiende eeuw, maar zowel de kanonnen als de handvuurwapens waren nog onhandelbaar en moeilijk in te zetten op het slagveld, in tegenstelling tot bij het voeren van belegeringen. Toch zorgde het vuurwapen voor een fundamentele verandering in de oorlogvoering in Europa. De voetlegers hadden zich ontwikkeld

tot een geduchte tegenstander voor ridderlegers, maar die legers waren nog steeds superieur als ze niet in de val werden gelokt. Zo boden harnassen bescherming tegen pijlen en kruisboogbouten. Maar, zoals Van Nimwegen opmerkt: ‘Tegenover kogels uit musketten en al helemaal die uit kanonnen stond de Europese krijgerelite machteloos. Musketkogels mochten dan nog afketsen op hun zeer zware borstharnassen, hun strijdrossen moesten deze bescherming missen en een kanonskogel sloeg overal doorheen’. Dat had niet alleen gevolgen voor de manier waarop strijd zelf werd gevoerd, maar ook voor de verwondingen die kogels op het slagveld toebrachten: eigenlijk stonden de chirurgijns daarbij volstrekt machteloos. Van Nimwegen stelt nuchter vast dat treffers in armen of benen vaak onherstelbare schade toebrachten aan de botten, ‘waarna alleen een amputatie van de verwoeste ledemaat de patiënt nog kon redden’.

Legervorming

De meeste Europese legers bestonden in de Vroegmoderne periode lange tijd uit huurlegers. Dat veranderde in de tweede helft van de zeventiende eeuw, door Van Nimwegen aangeduid als ‘een organisatorische militaire revolutie’. De Republiek was aan het einde van de zestiende eeuw begonnen met de opbouw van een leger van loyale beroepssoldaten – de loyaliteit van huurlingen was immers altijd twijfelachtig – en andere landen gingen daar na 1650 eveneens toe over, zodat vrijwel alle Europese staten aan het eind van de zeventiende eeuw ook in vreedstijd

beschikten over een staand leger, dat met toevoeging van nieuwe rekruten sterk uitgebreid kon worden. Het leger van Lodewijk XIV had daardoor rond 1700 een voor die tijd ongekennde sterkte van 350.000 man.

De grote volgende kentering was dat na de Franse Revolutieoorlogen en de Napoleontische Oorlogen (1792-1815) legervorming steeds meer een zaak van de overheid werd. Van Nimwegen besteedt vanzelfsprekend veel aandacht aan de Franse Revolutie en de oorlogen van Napoleon, omdat zij – zeker door bijvoorbeeld de *levée en masse* – een belangrijk keerpunt betekenden in de Europese oorlogvoering, al zou Pruisen als eerste de echte dienstplicht invoeren. Van Nimwegen geeft daarbij een zeer genuanceerd beeld van Napoleons successen en staat uitgebreid stil bij de vraag wat en of er nu zo bijzonder was aan zijn manier van oorlogvoeren, maar ook wat zijn zwaktes waren. Die nuance is een van de grote verdiensten van het boek: Van Nimwegen wikt steeds helder argumenten en bronnen tegen elkaar af en schetst zo een

goed overzicht van zes eeuwen Europese militaire geschiedenis. De illustraties zijn mooi en goed gekozen, de kaarten en tabellen helder.

Van Nimwegen heeft duidelijk een voorkeur voor de Laat-Middeleeuwse en Vroegmoderne periode. De eeuw van 1815-1914 komt er relatief bekaaid vanaf, al weet de auteur ook hier de verschillende ontwikkelingen prima uiteen te zetten. Het uitstapje naar de Amerikaanse Burgeroorlog (1861-1865) is daarbij van meerwaarde, en ook de aandacht voor de weinig bekende Deens-Duitse Oorlog (1864) is verhelderend. De jaren tussen het einde van de Napoleontische Oorlogen en de Eerste Wereldoorlog betekenden een ongekennde versneling van de militaire technologie en daarmee de vernietigingskracht. De nieuw ontwikkelde ‘punkogels’ leidden tot nog ernstiger verwondingen, om van de verwoestingen die granaten aanrichten maar te zwijgen: ‘Tijdgenoten waren vertrouwd met het afslaan van hoofden en ledematen door kanonskogels en het doorzeven van

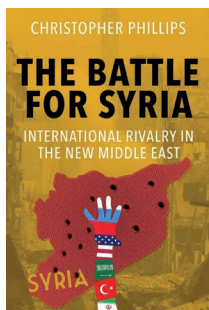
lichamen met kartetskogels, maar de effecten van een exploderende granaat (kartets) waren toch van een andere orde [...] Een treffer door een kanonskogel was in zekere zin een genadige dood, maar dat kon van nieuwe projectielen niet gezegd worden [...] Granaatscherven veroorzaakten vreselijke, vaak onherstelbare verwondingen waaraan het slachtoffer pas uren of zelfs dagen later bezweek’, schrijft de auteur, die voor dit boek de Schouwenburgprijs ontving.

Van Nimwegen heeft een prachtig overzichtswerk geschreven, waarin hij een zeer divers palet schetst van de oorlogvoering en het militaire bedrijf, variërend van hoe legers bewapend waren, hoe het was om aan een veldslag deel te nemen, de medische verzorging en het lot van de burgerbevolking. De aandacht voor de aanloop naar de Eerste Wereldoorlog is helaas wat summier, maar dat doet verder niets af aan de kwaliteit deze indrukwekkende studie. ■

Dr. Martijn Lak, De Haagse Hogeschool/Erasmus Universiteit Rotterdam

SIGNALERINGEN

The Battle for Syria

International Rivalry in the New Middle East

Door Christopher Phillips
New Haven (Yale University Press) 2016
320 blz.
ISBN 9780300217179
€ 28,-

In *The Battle for Syria* ontrafelt Christopher Phillips, docent internationale betrekkingen van het Midden-Oosten aan de Queen Mary University of London, de betrokkenheid van andere landen in de Syrische burgeroorlog. Volgens Phillips is de oorlog, die in 2011 begon, nooit een puur binnenlandse aangelegenheid geweest, maar strijden de VS, Rusland, Turkije, Iran, Saoedi-Arabië en Qatar om invloed in de regio en gebruiken zij Syrië daarbij als slagveld. Phillips laat ook het regime van Bashar al-Assad in zijn analyse niet buiten schot. Hij analyseert de belangen van de Syrische regering, die volgens hem mede verklaren waarom de oorlog in Syrië zo lang duurt.

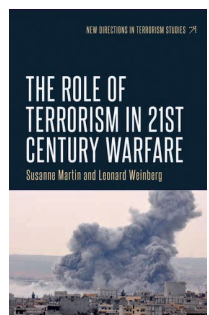

Sous les armes

Het Hollandse leger in de Franse tijd 1806-1814

Door Christiaan van der Spek
Amsterdam (Uitgeverij Boom) 2016
480 blz.
ISBN 9789058756985
€ 23,90

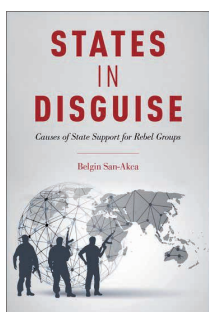
Recent onderzoek heeft aangetoond dat de Hollanders tijdens de Franse tijd (1806-1814) politiek en cultureel enige ruimte hadden voor eigen initiatief. In *Sous les armes* kijkt Christiaan van der Spek of deze visie ook op het toenmalige krijgsbedrijf van toepassing is. Gedurende de Franse tijd doorkruisten circa zestigduizend Hollandse militairen in naam van Napoleon half Europa. Van der Spek laat de belangrijkste veldtochten en reorganisaties van het Hollandse leger tussen 1806 en 1814 de revue passeren. Daarnaast beantwoordt hij de vraag hoe Hollandse officieren en soldaten tegen Napoleon aankeken, waar hun loyaliteit lag en wat hen motiveerde om te vechten onder de Franse vlag.

The Role of Terrorism in 21st Century Warfare

Door Susanne Martin en Leonard Weinberg
Manchester (Manchester University Press) 2016
288 blz.
ISBN 9781784994099
€ 23,-

In deze studie onderzoeken de auteurs gewapende conflicten aan het einde van de 20ste en het begin van de 21ste eeuw waarbij terreur een rol speelde. Naast Bosnië, Kosovo, Tsjetsjenië, Irak en Afghanistan komt ook Syrië aan bod. Bij iedere casus wordt gekeken naar terreur als tactiek in het grotere geheel van oorlogvoering en naar de specifieke kenmerken van terroristische middelen in de loop van de strijd. Zijn op basis van deze analyses voorspellingen voor toekomstige conflicten te doen? Een andere vraag die de auteurs proberen te beantwoorden is in welke omstandigheden terreur als 'wapen van de zwakste' na conflicten een rol blijft spelen.

States in Disguise

Causes of State Support for Rebel Groups

Door Belgijn San-Akca
Oxford (Oxford University Press) 2016
320 blz.
ISBN 9780190250904
€ 27,-

Welke motieven hebben landen om gewapende niet-staatelijke groeperingen te steunen? Die vraag staat centraal in *States in Disguise*, waarin de politicologe Belgijn San-Akca onder meer de relaties tussen Syrië en Hamas, Ecuador en de FARC in Libië en de IRA behandelt. San-Akca komt met een theoretisch raamwerk waarin zij de betrekkingen tussen staten, opstandelingengroepen en terroristen over een periode van zestig jaar onderzoekt. Tevens probeert zij de afwegingen te verklaren die staten en groeperingen maken bij het zoeken naar of het geven van steun. Etnische, religieuze en ideologische factoren blijken een grote invloed te hebben, maar zijn niet allesbepalend.

Masteropleiding *Military Strategic Studies* aan de NLDA

De Faculteit Militaire Wetenschappen verzorgt een modulaire Engelstalige wetenschappelijke Masteropleiding (MA). Deze erkende en geaccrediteerde opleiding, *Military Strategic Studies*, start weer in september 2017.

De breed opgezette master bestudeert de rol van het militaire instrument binnen de context van hedendaagse veiligheidspolitieke vraagstukken. De master bestaat uit vier verplichte courses. Daarnaast dienen studenten een keuze te maken uit één van de drie afstudeerrichtingen (tracks) van elk vier courses:

- War Studies
- Intelligence & Security
- Military Management & Logistics

De tracks worden gecompleteerd met een elective. Het volgen van één of meer losse courses (elk 5 EC) is ook mogelijk. U ontvangt na positieve afronding een internationaal erkend academisch certificaat.

De inhoud

De master geeft een grondig inzicht in de functie van krijgsmachten in diverse soorten contemporaine conflicten. Het gaat om conventionele oorlogen zoals *Iraqi Freedom*, etnische conflicten en burgeroorlogen zoals in de Balkan, optreden als onderdeel van een diplomatiek offensief zoals tijdens *Allied Force* boven Kosovo, of inzet ten behoeve van *statebuilding* zoals in Afghanistan. Daarbij komen de politieke, maatschappelijke en wetenschappelijke analyses, debatten en theorievorming aan de orde, evenals de juridische en ethische vraagstukken rond legitimering van militair optreden.

Verder besteedt de studie aandacht aan de interne managementdynamiek van defensieorganisaties en de positie van krijgsmachten binnen moderne westerse maatschappijen. Naast logistieke thema's wordt ook stilgestaan bij de economische en psychologische dimensie van het krijgsbedrijf. Diverse courses gaan over militaire innovatie en de vorming van defensiebeleid. De track *Intelligence & Security* behandelt de rol van inlichtingen en inlichtingenorganisaties en hun betekenis voor het veiligheidsbeleid en militair optreden. Twee voorbeelden van een elective die wordt aangeboden zijn *Cyber Warfare* en *Decision making*.

Zelfstudie

De master, die in deeltijd en modulair wordt verzorgd, kent een aanzienlijke zelfstudielast. De colleges van de tweejarige opleiding vinden op vrijdag plaats op het Kasteel van Breda en zijn opgedeeld in courses van tien weken. De master heeft een omvang van 60 EC en de

behaalde studiepunten blijven zes jaar geldig om de operationele flexibiliteit zo veel mogelijk ten goede te komen.

De master is in eerste instantie bedoeld voor militairen en burgers met een bacheloropleiding (of lang model KIM/KMA) en (voor militairen) circa vijf jaar werkervaring in een militaire context. Naast medewerkers van Defensie, de Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst en het ministerie van Buitenlandse Zaken, is de master ook zeer geschikt voor bijvoorbeeld medewerkers van ontwikkelingsorganisaties die vanwege hun werk met militaire organisaties samenwerken. Daarnaast kunnen ook andere geïnteresseerden met minimaal een (relevante) bacheloropleiding zich aanmelden.

Voor defensiemedewerkers (militairen en burgers, uit Nederland en NAVO-landen) wordt de studie (vooralsnog) bekostigd door de organisatie. Civiele studenten betalen collegegeld. De master start in principe met maximaal 45 studenten, van wie er circa vijftien van buiten Defensie afkomstig zijn.

Meer informatie

De website van de NLDA (intra- en internet) geeft meer informatie over de inhoud, opzet en toelatingseisen van deze master. De inschrijving voor de master MSS Class 2017 loopt van 1 februari tot en met 30 april. Op dinsdag 14 maart 2017 vindt vanaf 18.00 uur in Utrecht (Kromhout Kazerne) een uitgebreide voorlichting plaats. Informeer ook tijdig bij uw P&O-functionaris. Belangstellenden kunnen nu al mailen naar master.mss@mindef.nl.